

ΙΣΤΟΡΙΑ.— **Βυζάντιον και Ἀρμενία.** Ἀνεκοινώθη ὑπὸ τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας κ. Hratch Bartikian*.

Πρὸ ἐνὸς ἔτους, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1980, ἓνας Ἑλλήν ἀρθρογράφος ἑλληνικῆς ἐφημερίδος διετύπωνε τὸ παραπάνον τῶν Ἑλλήνων, ὅτι δὲν ἔχουν εἰς τὸν κόσμον ἄλλον συγγενικὸν τους λαόν, ὅτι δὲν ἀνήκουν εἰς μίαν εὐρύτεραν ὁμοεθνίαν, ὅπως οἱ Ἀγγλοσάξονες, οἱ λατινικοὶ λαοί, οἱ γερμανικοί, οἱ Σλαῦοι. Ὁ ἀρθρογράφος ἀμφισβητοῦσε τὴν ἀκρίβειαν τοῦ παραπάνου αὐτοῦ, πού τὸ ἀπέδιδε σὲ διπλᾶ καὶ ὄχι πάντα ἑναρμονιζόμενα κριτήρια κατατάξεως, φυλετικὰ καὶ πολιτιστικά, καὶ κατέληγε: «Ἐνα εἶναι βέβαιο: ὅτι ἔχουμε ὁπωσδήποτε ἓναν λαὸ πολὺ συγγενικό μας, πού δὲν θὰ ἦταν καμμιά ὑπερβολὴ νὰ τὸν χαρακτηρίσουμε σὰν ἀδελφὸ ἔθνος: τὸν ἀρμενικό...».

Δὲν θὰ ἦτο περιττὸν νὰ ὑπογραμμίσωμεν, ὅτι τὴν ἰδίαν γνώμην εἶχον καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες, οἱ ὅποιοι ἐθεώρουν τοὺς Ἀρμενίους θεσσαλικῆς καταγωγῆς.

Ὁ μέγας γεωγράφος Στράβων εἰς τὸ γεωγραφικὸν ἔργον του διέσωσεν μίαν ἀρχαίαν, γνωστὴν ἀπὸ τοὺς Κυρσίλον τὸν Φαρσάλιον καὶ Μήδιον τὸν Λαρισαῖον, παράδοσιν, κατὰ τὴν ὁποίαν «Λέγεται δ' Ἰάσονα μετὰ Ἀρμένου τοῦ Θετταλοῦ κατὰ τὸν πλοῦν τὸν ἐπὶ Κόλχους ὁρμηῆσαι μέχρι τῆς Κασπίας θαλάττης, καὶ τὴν τε Ἰβηρίαν καὶ τὴν Ἀλβανίαν ἐπελθεῖν καὶ πολλὰ τῆς Ἀρμενίας καὶ τῆς Μηδίας, ὡς μαρτυρεῖ τὰ τε Ἰασόνια καὶ ἄλλα ὑπομνήματα πλείω τὸν δὲ Ἀρμενον εἶναι ἐξ Ἀρμενίου πόλεως τῶν περὶ τὴν Βοιβηίδα λίμνην μεταξὺ Φερῶν καὶ Λαρίσης· τοὺς σὺν αὐτῷ τε οἰκῆσαι τὴν τε Ἀκιλισσηνὴν καὶ τὴν Συσπιρίτιν ἕως Καλαχηνῆς καὶ Ἀδιαβηνῆς, καὶ δὴ καὶ τὴν Ἀρμενίαν ἐπώνυμον καταλιπεῖν».

Ὁ Στράβων εἰς ἓν ἄλλο μέρος τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, ἀναφερόμενος ἐκ δευτέρου εἰς τὸ ζήτημα τῆς θεσσαλικῆς προελεύσεως τῶν Ἀρμενίων, ἐπιπροσθέτει ὅτι «καὶ τὴν ἐσθῆτα δὲ τὴν Ἀρμενιακὴν Θετταλικὴν φασιν...».

Ἐκάστη παράδοσις εἰς τὴν βάσιν της ἔχει κάποιον κόκκον ἱστορικόν. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι οἱ Ἑλληνες καὶ οἱ Ἀρμένιοι ἔχουν τὴν ἰδίαν καταγωγὴν, τὴν Ἰνδοευρωπαϊκὴν (πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἰς τὸ ἄρθρον του ὑπογραμμίζει καὶ ὁ Ἄ. Δροσόπουλος) καὶ πρὸ τῆς διαμορφώσεως τῶν διαφόρων διαλέκτων ὠμίουν τὴν ἰδίαν πρωτοῖνδοευρωπαϊκὴν γλῶσσαν.

Πολὺ προσφάτως δύο σοβιετικοὶ διαπρεπεῖς γλωσσολόγοι, ὁ γεωργιανὸς Τ. Γκαμκρελίτζε καὶ ὁ ρῶσσος Β. Ἰβανώφ, ἤρχισαν νὰ δημοσιεύουν τὰ πορί-

* HRATCH BARTIKIAN, *Byzantium and Armenia*.

σματα τῶν πολυετῶν μελετῶν των περὶ τῆς πρώτης πατρίδος τῶν Ἰνδοευρωπαϊκῶν λαῶν. Ἐπὶ τῇ βάσει γλωσσολογικῆς, ἀρχαιολογικῆς καὶ ἄλλης μελέτης οἱ ἐπιστήμονες αὐτοὶ συμπεραίνουν, ὅτι ἡ πρώτη πατρίς τῶν Ἰνδοευρωπαϊκῶν λαῶν εἶναι τὸ Ἀρμενικὸν ὄροπέδιον ἀπὸ ὅπου καὶ ἤρχισε ἡ μετανάστευσις των εἰς τὴν Εὐρασίαν. Κατὰ πόσον ἡ νέα θεωρία τῶν σοβιετικῶν γλωσσολόγων εἶναι ὀρθὴ καὶ δεκτὴ θὰ τὸ ἀποδείξῃ τὸ μέλλον. Ἀλλὰ σύμφωνα μὲ αὐτὴν οἱ διαμορφωθέντες μετὰ πάροδον αἰῶνων δύο λαοὶ μας εἰς πολὺν παρωχημένην ἐποχὴν εἶχον τὸ ἐνδιαίτημά των εἰς τὸ αὐτὸ γεωγραφικὸν περιβάλλον, ὠμίλου τὴν ἰδίαν γλῶσσαν, μὲ ὀλίγα λόγια ἦσαν ὁ ἴδιος λαός. Καὶ ἡ ἑλληνικὴ παράδοσις δὲν λέγει τίποτε τὸ διαφορετικόν.

Θὰ περάσουν πολλοὶ αἰῶνες, οἱ δύο λαοὶ μας θὰ ἀποκτήσουν διαφόρους πατρίδας, ἕκαστος ἐξ αὐτῶν θὰ ὀδεύσῃ ἰδίαν ἱστορικὴν ἀγυιάν, ἀλλὰ αἱ σχέσεις αὐτῶν δὲν θὰ παύσουν ποτέ.

Αἱ γραπτὰ περὶ τῶν ἀρχαιοτάτων σχέσεων τῶν Ἀρμενίων μετὰ τῶν Ἑλλήνων πληροφορίαι ἀπαντοῦν εἰς τὴν «Ἱστορίαν τῆς Ἀρμενίας» τοῦ μεγάλου Ἀρμενίου ἱστορικοῦ τοῦ Ε' αἰῶνος Μωϋσῆ τοῦ Χωρηνοῦ, τοῦ Ἡροδότου τῶν Ἀρμενίων, ὅπως δικαίως ἀποκαλεῖται αὐτὸς ὑπὸ τῶν νεωτέρων μελετητῶν. Ὁ ἱστορικὸς οὗτος γράφει, ὅτι ὁ μυθικὸς Ἀρμένιος βασιλεὺς Ζαρμαίρ συμμετέσχεν εἰς τὸν Τρωϊκὸν πόλεμον.

Περὶ τῶν Ἀρμενίων καὶ τῆς Ἀρμενίας αἱ ἀρχαιότεραι μετὰ εὐρίσκονται εἰς τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Ἡροδότου, πολὺ εὐρύτερον καὶ ἐμπεριστατωμένως εἰς τὴν «Κύρου ἀνάβασιν» καὶ τὴν «Κύρου παιδείαν» τοῦ Ξενοφῶντος. Αἱ πληροφορίες τοῦ αὐτόπτου αὐτοῦ μάρτυρος θεωροῦνται ὑπὸ τῶν Ἀρμενίων ἱστορικῶν αἱ πλέον ἀναμφισβήτητοι καὶ ἀξιόλογοι, αἱ μόναι παρέχουσαι τὴν πραγματικὴν εἰκόνα τῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς καταστάσεως τῆς Ἀρμενίας κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν. Ἐδῶ δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ ἀριθμήσωμεν τοὺς Ἑλληνας συγγραφεῖς τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, οἱ ὅποιοι εἰς τὰ ἔργα των γράφουν περὶ τῆς χώρας μας καὶ τοῦ λαοῦ μας. Ἐγὼ ὀφείλω νὰ ὀμολογήσω ὅτι ἡ ἱστορία τῆς χώρας μας καὶ τοῦ λαοῦ μας μέχρι τοῦ Δ' - Ε' αἰῶνος μετὰ Χριστὸν (δηλαδὴ μέχρι τὴν ἐποχὴν ὅτε ὁ μέγας Μεσρὼπ Μαστότς ἐφεῦρε τὸ ἀρμενικὸν ἀλφάβητον καὶ ἤρχισεν ἡ ἀνάπτυξις τῆς κυρίως ἀρμενικῆς γραμματείας), εἶναι ἀδύνατον νὰ γραφῇ ἄνευ τῶν ἑλληνικῶν πηγῶν.

Αἱ κατακτήσεις τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνα, ἡ κατάκλισις τῆς Ἀνατολῆς διὰ τοῦ λαμπροῦ φωτὸς τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, δὲν ἄφησαν ἀνέπαφον καὶ τὴν Ἀρμενίαν. Οἱ ἀρμενολόγοι σήμερον ἐρίζουν μεταξύ των, κατεκτήθη ἤρα γε ἡ Ἀρμενία ὑπὸ τῶν στρατιῶν τοῦ Ἀλεξάνδρου ἢ ὄχι; Ἀλλὰ μετὰ αὐτῶν

δὲν ὑπάρχει ἕρις ἂν αὐτὴ κατεκτήθη ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ Ἀρμένιος βασιλεὺς Ἀρτασῆς φέρει ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ εἰς Ἀρμενίαν τὰ ἐπίχρυσα χαλκᾶ ἀγάλματα τῆς Ἀρτέμιδος, τοῦ Ἡρακλέους καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος, τὰ ὁποῖα τοποθετοῦνται εἰς τοὺς ναοὺς τῶν ἀρμενικῶν πόλεων Ἀρμαβίρ, Ἀρταξάτων καὶ ἄλλων. Οἱ Ἀρμένιοι ἐγνώριζον ἤδη, ὅτι ἡ Ἀρτεμις ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν ἰδικήν τους Ἀναχίτ, ὁ Ἡρακλῆς μὲ τὸν Βαχάγκν, ὁ Ἀπόλλων μὲ τὸν Μίχρ - Μίθραν. Αὐτοὶ ἐγνώριζον καλὰ ὅτι ὁ Ζεὺς εἶναι ὁ δικός τους Ἀραμάζδ - Ἀχουραμάζδα. Ἐὰν ἔχη ἤδη διεισδύσει εἰς τὴν χώραν τὸ ἑλληνικὸν πάνθεον, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἔχει εἰσβάλει τὸ ἑλληνικὸν δαιμόνιον γενικῶς.

Οἱ Ἀρμένιοι βασιλεῖς τῆς ἀρχαιότερας ἀρμενικῆς δυναστείας τῶν Ὀροντιδῶν γράφουν ἑλληνιστί, ἑλληνιστὶ γράφουν καὶ οἱ μεγάλοι βασιλεῖς τῆς δυναστείας τῶν Ἀρτασεσιδῶν. Ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῶν βασιλέων αὐτῶν ὑπάρχουν ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαί, ὁ δὲ μέγιστος ἀναξ τῆς δυναστείας αὐτῆς, ὁ Τιγράνης ὁ Β', θέλων νὰ ὑπογραμμίσῃ τὴν ἀγάπην του πρὸς πᾶν τὸ ἑλληνικὸν γράφει ἐπὶ τῶν νομισμάτων του· «Τιγράνου βασιλέως φιλέλληνας». Ὁ ἴδιος ὁ Τιγράνης κατὰ τὸν Πλούταρχον, εἰς τὴν πρωτεύουσάν του τὰ Τιγρανόκερτα ἔκτισε θέατρον, ὅπου προσεκάλει καὶ Ἑλληνας ἠθοποιούς. Ὁ υἱὸς τοῦ Τιγράνου βασιλεὺς Ἀρτάβασδος, σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιον συγγραφέα, ἔγραφε ἑλληνιστὶ τραγωδίας, αἱ ὁποῖαι μετὰ τῶν τραγωδιῶν τοῦ Εὐριπίδου καὶ ἄλλων τραγωδιῶν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ἀνεβιβάζοντο ἐπὶ τῆς σκηνῆς τοῦ ἀρμενικοῦ ἑλληνιστικοῦ θεάτρου τῶν Ἀρταξάτων τῆς Ἀρμενίας. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δυναστείας τῶν Ἀρσακιδῶν. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ ἰδρυτοῦ τῆς δυναστείας τῶν Ἀρμενίων Ἀρσακιδῶν Τιριδάτου τοῦ Α' περὶ ἀνεγέρσεως τῶν ἀνακτόρων καὶ τοῦ φρουρίου αὐτοῦ εἰς τὴν τοποθεσίαν Γκαρνί, 27 χιλιόμετρα νοτιοανατολικῶς τοῦ Ἐρεβάν, εἶναι λαξευμένη ἑλληνιστί, τὸ μωσαϊκὸν δάπεδον τῶν θερμῶν τοῦ Γ' αἰῶνος εἰς τὸ αὐτὸ Γκαρνί ἔχει παραστάσεις ἐκ τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας καὶ ἑλληνικὰς ἐπιγραφάς. Καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι κάτι τὸ περίεργον. Τὸν θαυμασμὸν καὶ τὴν ἀγάπην τῶν Ἀρμενίων πρὸς κάθε τι ἑλληνικόν, ἀπὸ τὴν ἄποψιν τῆς λατρείας τοῦ ὥραϊου, θὰ ἐκφράσῃ τὸν Ε' αἰῶνα ὁ Μωϋσῆς ὁ Χωρηνός, ὁ γράφων πρὸς τὸν Μαικήνα του Σμπὰτ Βαγρατιδὴν· «Τί χρεῖαν ἔχεις τῶν χονδροειδῶν, ἀνοήτων καὶ ἀμούσων μυθευμάτων τῶν Περσῶν. Ὅμοιάζουν ἄρα γε αὐτὰ μὲ τοὺς χαριτοβρούτους καὶ γοητευτικούς μύθους τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὅποιοι παρουσιάζουν ἐν ἀλληγορίᾳ τὴν πραγματικότητα ;».

Ἡ κατάστασις οὐδόλως ἤλλαξεν καὶ ὅταν τὸ ἀνατολικὸν Ρωμαϊκὸν κράτος βαθμηδὸν μετετρέπετο εἰς Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ ἦτο πολιτικὴ, κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ. Ἐξ ἀπόψεως ὁμως πολιτιστικῆς αἰ

ἀρχαῖαι ἑλληνικαὶ παραδόσεις ἔμειναν ζωντανὰ καὶ κυρίαρχοι καθ' ὅλην τὴν χιλιετῆ ὑπαρξίν τοῦ κράτους αὐτοῦ.

Κατὰ τὸν Μεσαίωνα οὐδὲν κράτος παίξει τόσον σημαντικὸν ρόλον εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὰς τύχας τοῦ ἀρμενικοῦ λαοῦ, ὅσον ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, τὴν ὁποίαν οἱ Ἀρμένιοι ὠνόμαζον «Χώραν τῶν Ἑλλήνων» τοὺς δὲ κατοίκους αὐτῆς «Ἑλληνας». Ταυτοχρόνως πρέπει νὰ ὑπογραμμίσωμεν, ὅτι καὶ εἰς τὸ πολυεθνὲς Βυζάντιον ἀπὸ ὅλας τὰς ἐθνικὰς μειονότητες τὸν σημαντικώτερον ρόλον ἔπαιξαν οἱ Ἀρμένιοι.

Ἡ σημασία τοῦ Βυζαντίου ἐπὶ τῶν Ἀρμενίων ἦτο διττή, καὶ θετικὴ καὶ ἀρνητικὴ. Ἀρνητικὴ, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν σταθερὰν ἐπιδίωξιν τῆς αὐτοκρατορίας νὰ κατακτήσῃ τὴν Ἀρμενίαν, νὰ μετατρέψῃ τὴν Ἀρμενίαν εἰς ἐπαρχίαν τοῦ Βυζαντίου. Θετικὴ, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ ἐπὶ τῶν Ἀρμενίων.

Ἡ Ἀρμενία ἔκειτο μεταξὺ τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοῦ κράτους τῶν Πάρθων, τὸ ὁποῖον διεδέχθη ἡ ἰσχυροτέρα Περσία τῶν Σασανιδῶν. Ἀλλὰ οὔτε ἡ Ρώμη οὔτε ἡ Περσία δὲν ἠδυνήθησαν κατ' ἰδίαν νὰ ἐδραιώσουν τὴν κυριαρχίαν των ἐπὶ τῆς Ἀρμενίας, ἕως ὅτου ἐπέτυχον τὸ 387 νὰ διαιρέσουν αὐτὴν μεταξὺ των. Οὕτως ἔλαβεν ἀρχὴν ἡ διασάλευσις τῆς ἐνότητος τῆς Ἀρμενίας, ἡ ἀρχὴ τοῦ κερματισμοῦ τῆς χώρας. Ἡ Ἀρμενία δὲν θὰ κατορθώσῃ πλέον νὰ ἐνωθῇ.

Κατὰ τὴν πρώτην αὐτὴν διαίρεσιν τῆς Ἀρμενίας τὸ ἓνα πέμπτον μόνον τῆς χώρας περιῆλθεν εἰς τοὺς Ρωμαίους. Ὁ τελευταῖος Ἀρμένιος βασιλεὺς τῆς δυναστείας τῶν Ἀρσακιδῶν ἐγκατεστάθη εἰς τὴν ρωμαϊκὴν Μεγάλην Ἀρμενίαν καὶ τυπικὰ ἐθεωρεῖτο Ἀρμένιος Βασιλεὺς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Μετὰ τὸν θάνατον ὅμως αὐτοῦ, ὅπως γράφει ὁ Μωϋσῆς Χωρηνός, «οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἔθεσαν πλέον ἐπὶ τοῦ ἡμίσεος τῆς Ἀρμενίας αὐτῶν βασιλεῖα Ἀρμένιον, ἀλλὰ ἐγκατέστησαν ἄρχοντας οὓς ὠνόμαζον κόμητας . . .».

Τὸ Βυζάντιον, μεταξὺ ἄλλων, ἐκληρονόμησε καὶ τὴν κατακτητικὴν πολιτικὴν τῆς Ρώμης ἐναντι τῆς Ἀρμενίας. Αὐτὴ ἔδιδε σημασίαν εἰς τὴν ἀρμενικὴν ἀριστοκρατίαν ἐφ' ὅσον αἱ σχέσεις αὐτοῦ μετὰ τῆς Περσίας τῶν Σασανιδῶν ἦσαν ἐντατικά. Ἀλλὰ ὅταν μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων καὶ αἰωνίων αὐτῶν ἀντιπάλων τὸ 532 συνήφθη σύμφωνον εἰρήνης, τὸ Βυζάντιον ἔκρινε δυνατόν νὰ ἀρχίσῃ μίαν πολιτικὴν, ἡ ὁποία εἰς τὴν 21ῃν Νεαράν τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α' ἔχει διατυπωθῆ οὕτως: «Περὶ Ἀρμενίων ὥστε καὶ αὐτοὺς ἐν πᾶσι τοῖς Ρωμαίων ἀκολουθεῖν νόμοις». Βαθμηδὸν διασαλεύεται ἡ ἀνεξαρτησία τῶν ἀρμενικῶν πριγκηπάτων.

Ἐκδίδονται αἱ Νεαραὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α', Περὶ διαιρέσεως καὶ κερματισμοῦ τῆς Βυζαντινῆς Ἀρμενίας, οἱ νόμοι, οἱ ὅποιοι τίτλοι διασαλεύουν τὸ αἰώνιον ἀρμενικὸν κληρονομικὸν δίκαιον, τὸ καθεστὼς τῶν ναχαράρ - σατραπῶν, τὴν βάσιν τῆς αὐτοτελείας τῶν ἀρμενικῶν πριγκηπάτων τῆς Βυζαντινῆς Ἀρμενίας. Αἱ ἀρμενικαὶ ἔνοπλοι δυνάμεις, αἱ τόσον ἀναγκαῖαι διὰ τὴν ἄμυναν τῆς πατρίδος, εἶναι ἠναγκασμένοι νὰ ὑπερασπίζωνται τὰ συμφέροντα τῆς αὐτοκρατορίας εἰς τὴν Ἀφρικὴν, Ἰταλίαν, Θράκην, Λαζικήν καὶ ἄλλαχού. Μόνον ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α' ἄνω τῶν 17 Ἀρμενίων στρατηγῶν ὑπῆρέτουν εἰς τὸν βυζαντινὸν στρατόν, συμπεριλαμβανομένων καὶ τοῦ λαμπροῦ Ναρσῆ, τῶν Ἀρσακιδῶν Ἀρταβάνου καὶ Ἀρσάκου, τῶν Καμσαρακάνων Ἀρατίου (Χραχάτ), Ἰσαὰκ καὶ Ναρσῆ. Μεταξὺ τῶν Ἀρμενίων στρατηγῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὑπῆρχον καὶ τοιοῦτοι, οἱ ὅποιοι δὲν ἐγνωρίζον καὶ λέξιν ἑλληνικὴν, ἐπομένως ἠγοῦντο δυνάμεων συγκροτημένων ἀποκλειστικῶς ἐξ Ἀρμενίων. Κατὰ τὸν Προκόπιον τὸν Καισαρέα ὁ αἰχμαλωτισθεὶς ὑπὸ τῶν Γότθων Ἀρμένιος στρατηγὸς Γιλάκιος (Γκλάκ) «οὔτε ἑλληνίζειν ἠπίστατο οὔτε Λατίνην ἢ Γοτθικὴν ἢ ἄλλην τινὰ ἢ Ἀρμενίαν μόνην ἀφείναι φωνήν· τούτῳ δὲ Γότθοι ἐντυχόντες τινὲς ἐπυνθάνοντο ὅστις ποτὲ εἶη. . . ὁ δὲ αὐτοῖς ἄλλο οὐδὲν ἀποκρίνασθαι ἴσχυσε πλὴν γε δὴ ὅτι Γιλάκιος στρατηγὸς εἶη· τὸ γὰρ ἀξίωμα, ὃ δὲ πρὸς βασιλέως λαβὼν ἔτυχε πολλάκις ἀκούσας ἐκμαθεῖν ἴσχυσε».

Δὲν εἶναι περιττὸν νὰ σημειώσωμεν ἐδῶ, ὅτι εἰς τὴν περίοδον αὐτὴν κατὰ τὸν ἴδιον τὸν Προκόπιον τὸν Καισαρέα, ἡ περιφρουρήσις τῶν βυζαντινῶν ἀνακτόρων ἦτο ἐπιτετραμμένη εἰς Ἀρμενίους· «ἕτεροι στρατιῶται οὐχ ἥσους ἢ πεντακόσιοι καὶ τρισχίλιοι τὰ ἐξ ἀρχῆς ἐπὶ φυλακῇ τοῦ παλατίου κατέστησαν, οὐσπερ σχολαρίους καλοῦσιν. . . τούτους οἱ πρότερον μὲν ἀριστίνδην ἀπολέξαντες ἐξ Ἀρμενίων ἐς αὐτὴν δὴ τὴν τιμὴν ἤγον».

Μὲ τὴν πρόφασιν τῆς ἐξασφαλίσεως τῆς Ἀρμενίας ἐκ τῶν εἰσβολῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐχθροῦ, εἰς τὴν χώραν ἤρχισε μεγάλης ἐκτάσεως καστροκτισία, εἰς τὰ φρούρια ἐγκατεστάθησαν βυζαντιναὶ δυνάμεις καὶ φρουραὶ, ὁ σκοπὸς τῶν ὁποίων ἦτο ὄχι μόνον ἡ ἀποσόβησις τοῦ κινδύνου τῶν εἰσβολέων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐσωτερικῶν κινήματων. Τὰ ἀντιβυζαντινὰ κινήματα ἔλαβον μεγάλας διαστάσεις ἰδιαιτέρως μετὰ τὴν σύναψιν τοῦ βυζαντινο-περσικοῦ συμφώνου τῆς εἰρήνης τοῦ 532.

Ἡ κατάστασις ἤλλαξεν οὐσιωδῶς κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΣΤ' αἰῶνος. Ὁ αὐτοκράτωρ Μαυρίκιος διὰ τῶν ἐνόπλων του δυνάμεων (μεταξὺ τῶν ὁποίων δὲν ἦσαν ὀλίγοι οἱ Ἀρμένιοι στρατιῶται καὶ στρατηγοί, καὶ πρῶτος ὁ περίφημος Μουσεῖ Μαμικονιάν), κατέπνιξε τὴν στάσιν τοῦ Πέρσου Βαχράμ Τσουμπὶν καὶ παλινώρθωσε ἐπὶ τοῦ θρόνου τῶν μεγάλων βασιλέων τὸν Χοσρόην τὸν Β'. Ὡς

ἀντίδωρον διὰ τὴν βοήθειάν του αὐτὴν ὁ Μαυρίκιος λαμβάνει ἀπὸ τὸν Πέρσην βασιλέα ἕνα ἀρκετὰ μεγάλο μέρος τῆς Ἀρμενίας. Τὸ 591 ἡ Ἀρμενία διαιρεῖται ἐκ δευτέρου μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων δυνάμεων. Τὰ βυζαντινὰ μεθόρια φθάνουν καὶ πέραν τοῦ βιβλικοῦ ὄρους Ἄραράτ, ἐκτείνονται μέχρι τὴν σημερινὴν πρωτεύουσαν τῆς Σοβιετικῆς Ἀρμενίας Ἐρεβάν.

Ἡ βυζαντινὴ κυβέρνησις ἀρχίζει πρὸ ἐντατικὰ νὰ ἀναμιγνύεται καὶ εἰς τὰς ἐκκλησιαστικὰς ἀκόμη ὑποθέσεις τῶν Ἀρμενίων. Ἐπὶ τῆς παραμεθορίου κωμολόπου Ἀβάν (σήμερον ἐντὸς τοῦ Ἐρεβάν) ἰδρύεται ἀντίθρονον διφυσικὸν «Καθολικοσάτον», 15 περίπου χιλιόμετρα μακρὰν τῆς εὐρισκομένης ὑπὸ περσικὴν κυριαρχίαν πρωτεύουσης τῆς Ἀρμενίας Δβὶν καὶ τοῦ ἀρμενικοῦ ἐν αὐτῇ μονοφυσικοῦ καθολικοσάτου. Τὸ Βυζάντιον κατανοοῦσε καλά, ὅτι ὁ μονοφυσιτισμὸς τῶν Ἀρμενίων ἦτο ἐμπόδιον σοβαρὸν. Τὸ ζήτημα εἶναι ὅτι ὅτε τὸ 303 οἱ Ἀρμένιοι ἐκήρυσαν τὸν χριστιανισμὸν κρατικὴν θρησκείαν, οὕτως ἀντετάχθησαν εἰς τὴν ζωροαστρικὴν Περσίαν τῶν Σασανιδῶν, εἰς τὴν κατακτητικὴν καὶ ἀφομοιωτικὴν πολιτικὴν τῆς, ἀλλὰ καὶ ἀποκηρύξαντες τὴν σύνοδον τῆς Χαλκηδόνας (451) καὶ τὸν διφυσιτισμὸν, ἀντετάχθησαν καὶ εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀπειλήν. Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν τὸ κύριον πρόβλημα ἦτο ἡ ἀντίστασις εἰς τὴν ἀφομοιωτικὴν ἐπίδρασιν καὶ ἡ συντήρησις τῆς ἐθνικῆς ταυτότητος. Αἱ θρησκευτικαὶ καὶ αἱ δογματικαὶ ἔριδες ἦσαν παραπετάσματα, τὰ ὁποῖα ἐκάλυπτον πολὺ ζωτικώτερα πολιτικὰ προβλήματα.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν τὸ Βυζάντιον, ἂν καὶ ἐπέδρασεν ἐπὶ τῶν Ἀρμενίων ἀρνητικῶς, ἐξ ἀπόψεως πολιτιστικῆς ἔπαιξε ρόλον πολὺ θετικὸν καὶ εὐεργετικόν. Ὁ βυζαντινὸς (ἐλληνικὸς) πολιτισμὸς ἔπαιξε μέγαν ρόλον ἰδίως εἰς τὸ ζήτημα τῆς δημιουργίας τοῦ ἀρμενικοῦ ἀλφαβήτου. Ὁ μέγιστος παράγων τοῦ ἀρμενικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ἐφευρέτης τῆς ἀρμενικῆς γραφῆς Μεσρὼπ Μαστότς, τὸν ὁποῖον ἡ ἀρμενικὴ ἐκκλησία ἀξίως κατέταξεν εἰς τὸν χορὸν τῶν ἁγίων τῆς, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν μόχθων ἐπὶ τοῦ μεγίστου δημιουργήματός του, τῆς ἐφευρέσεως τοῦ ἀρμενικοῦ ἀλφαβήτου, θὰ περιδεύσῃ τὰ ἐλληνικὰ πολιτιστικὰ κέντρα καὶ θὰ συνάψῃ στενὰς σχέσεις μὲ τοὺς παράγοντας τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν περιουσιῶν του αὐτῶν, καθὼς καὶ ἡ καλλιέργεια τῶν δεσμῶν του εἶναι ὀφθαλμοφανεῖς, ἐὰν βυθίσωμεν τὸ βλέμμα εἰς τοὺς κοινούς τῶν δύο γλωσσῶν φθόγγους, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν κατάταξιν τῶν γραμμάτων τῶν δύο ἀλφαβήτων.

Ὁ ἐλληνικὸς πολιτισμὸς ἦτο εὐεργετικὸς εἰς τὴν γένεσιν τῆς ἀρμενικῆς ἰθαγενοῦς καθὼς καὶ τῆς μεταφραστικῆς γραμματείας.

Ἐπὶ δεκαπέντε αἰῶνας οἱ πάμπολλοι ἐχθροὶ τοῦ ἀρμενικοῦ λαοῦ πολλάκις ἐθρυμάτισαν τὰ ὕλικά μας ὄπλα, ἀλλὰ τὸ σκουτάριον, τὸ ὁποῖον ἔθεσεν εἰς τὰς χεῖράς μας ὁ μεγαλοφυῆς Μεσρὼπ Μαστότς διὰ τὴν ἄμυναν καὶ διαφύλαξιν τῆς ἐθνικῆς μας ταυτότητος, ἀπεδείχθη ἀπροσμάχητον. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας πολλοὶ Ἀρμένιοι ἐλησμόνησαν τὴν γλῶσσαν τῶν προγόνων, ἔγραφον τουρκικὰ, ἐδιάβαζον τὴν Ἀγίαν Βίβλον μεταφρασμένην εἰς τὰ τουρκικὰ, ἀλλὰ τὰ τουρκικὰ αὐτὰ ἦσαν γραμμένα μὲ ἀρμενικοὺς χαρακτήρας τοῦ ἁγίου Μεσρὼπ Μαστότς. Τὸ ὄπλον αὐτὸ εὐρίσκειτο καὶ εἰς τὰς χεῖρας τῆς ἐκτοπισθείσης τὸ ἐπάρατον 1915 εἰς τὰς ἐρήμους τοῦ Ντέϊρ ἐξ Ζὸρ καταδικασμένης Ἀρμενίας μητρός, ἣ ὅποια ἐπὶ τῆς ἄμμου, ὡς ἐπὶ πίνακος, ἔγραφε καὶ ἐδίδασκε εἰς τοὺς ἐπίσης καταδικασμένους παῖδάς της τὸ ἀλφάβητον τοῦ Μεσρὼπ Μαστότς.

Μετὰ τὴν ἐφεύρεσιν τοῦ ἀρμενικοῦ ἀλφαβήτου πολυάριθμοι Ἀρμένιοι νέοι, καὶ πρῶτοι οἱ μαθηταὶ τοῦ Μεσρὼπ Μαστότς, ἀναχωροῦν διὰ σπουδὰς εἰς Ἀθήνας, Κωνσταντινούπολιν, Ἀντιόχειαν, Ἀλεξάνδρειαν, Τραπεζοῦντα καὶ εἰς ἄλλα κέντρα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, καὶ μὲ πλουσίας γνώσεις ἐπιστρέφουν εἰς τὴν πατρίδα των καὶ συντελοῦν μεγάλως εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ καλλιέργειαν τοῦ ἀρμενικοῦ πολιτισμοῦ. Ἱστοριογραφία, λογοτεχνία, φιλοσοφία, γραμματική, μουσική, γεωγραφία, ἀρχιτεκτονική, ἀστρονομία, τέχνη καὶ ἄλλοι πολυάριθμοι κλάδοι τῆς ἐπιστήμης ἔλαβον μεγάλην ἀνάπτυξιν ἀκριβῶς κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν, ἣ ὅποια θεωρεῖται χρυσοῦς αἰὼν τοῦ ἀρμενικοῦ πολιτισμοῦ. Ἐνας ἀπὸ τοὺς νέους αὐτούς, ὁ Μωῦσῆς ὁ Χωρηνός, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν μαικήναν του θὰ γράψῃ εἰς τὸν πρόλογον τῆς «Ἱστορίας» του, τὸν φέροντα τὴν ἐπικεφαλίδα «Διὰ τί τὴν ἱστορίαν τῆς πατρίδος ἡμῶν προτιμῶ νὰ συγγράψω ἐπὶ τῇ βάσει ἑλληνικῶν καὶ ὄχι περσικῶν καὶ συριακῶν πηγῶν»: «Διότι, — ὑπογραμμίζει αὐτός, — τὴν Ἑλλάδα θεωρῶ μητέρα καὶ τροφὸν τῆς σοφίας».

Αἱ πρῶται ἀρμενικαὶ μεταφράσεις τῆς Θείας Γραφῆς ἐπραγματοποιήθησαν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ συριακοῦ κειμένου. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἡ θεία λειτουργία εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς Ἀρμενίας, ἣ ὅποια μέχρι τότε διεξήγετο εἰς ἄγνωστον διὰ τοὺς κατηχουμένους ἑλληνικὴν καὶ συριακὴν γλῶσσαν, τελεῖται εἰς τὴν ἀρμενικὴν, πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον συντελεῖ εἰς τὴν περαιτέρω διάδοσιν τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς τὴν χώραν. Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ὁ Ἀρμένιος ἀναγνώστης ἤδη λαμβάνει γῶσιν τῶν ἔργων τοῦ Εὐσεβίου τοῦ Καισαρέως («Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία» καὶ τὸ «Χρονικόν»), τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνας, τῶν ἔργων τοῦ Φίλωνος τοῦ Ἰουδαίου, τῆς πατερικῆς γραμματείας (Βασίλειος ὁ Καισαρεύς, Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Γρηγόριος Νύσσης, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Κύριλλος Ἱεροσολύμων, Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, Ἰωάννης Χρυσόστομος) μέσῳ

τῶν ἀρμενικῶν μεταφράσεων. Μερικὰ ἀπὸ τὰ ἔργα των διεσώθησαν μόνον ἐν τῇ ἀρμενικῇ μεταφράσει. Ὁ ἀρμενικὸς λαὸς ἐξετίμησε κατ' ἀξίαν τοὺς μόχθους τῶν πρώτων Ἀρμενίων μεταφραστῶν, κατέταξεν αὐτοὺς εἰς τὸν χορὸν τῶν ἁγίων τῆς ἐκκλησίας του καὶ ἐπὶ 1500 ἔτη ἐορτάζει τὴν «ἡμέραν τῶν Ἀγίων Μεταφραστῶν».

Ἀρχίζει τὴν δρᾶσίν της ἡ γνωστὴ εἰς τὴν ἐπιστήμην ὡς σχολὴ τῶν Ἑλληνοφίλων, οἱ ὁπαδοὶ τῆς ὁποίας κατὰ τοὺς Ε' - ΣΤ' αἰῶνας μεταφράζουσι ἐκ τῆς ἐλληνικῆς πάμπολλα φιλοσοφικά, ρητορικά καὶ ἄλλα ἔργα (τοῦ Πλάτωνος, Ἀριστοτέλους, Πορφυρίου, Διονυσίου τοῦ Θρακικοῦ, Θεώνος Ἀλεξανδρέως, Τιμοθέου τοῦ Αἰλούρου, Ἰαμβλίχου, Νόννου, Ζήνωνος, Ἀφθονίου, Φίλωνος τοῦ Ἰουδαίου καὶ ἄλλων). Τὰ διαπρεπῆ μέλη τῆς σχολῆς τῶν Ἑλληνοφίλων, ὁ Δαβὶδ ὁ Ἀρμένιος (Δαβὶδ ὁ Ἀνίκητος), Δαβὶδ ἐκ Χάρκ, Ἰωάννης ἐκ Μαϊρακῶν καὶ ἄλλοι, δημιουργοῦν τὰ ἀξιόλογα φιλοσοφικά των ἔργα, τὰ ὁποῖα εἶχον καὶ μεγάλην σημασίαν διὰ τὸν ἐμπλουτισμὸν τοῦ λεξιλογίου τῆς ἀρμενικῆς γλώσσης καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ὀρολογίας της. Εἰς τοὺς Ἑλληνας βυζαντινολόγους εἶναι ἄγνωστος ἡ προσωπικότης τοῦ Ἀνανία τοῦ Σιρακηνοῦ, μεγάλου Ἀρμενίου φιλοσόφου, μαθηματικοῦ, ἐπιστήμονος τοῦ Ζ' αἰῶνος, τὰ βασιζόμενα ἐπὶ ἐλληνικῶν πάμπολα καὶ ποικίλα ἔργα του, ὡς καὶ ἡ αὐτοβιογραφία του ἡ ὁποία εἶναι μία ἄγνωστη εἰσέτι σελὶς τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ.

Εἶναι ἐπικαιρὸν νὰ σημειώσωμεν ἐδῶ, ὅτι αἱ σχέσεις τῶν Ἀρμενίων μετὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν δὲν εἶχον μόνον πολιτιστικὸν καὶ μορφωτικὸν χαρακτῆρα, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἀθλητικόν. Ὁ τελευταῖος ὀλυμπιονίκης εἰς τὴν πάλην τῆς τελευταίας 293ης Ὀλυμπιάδος ἦτο ὁ Ἀρμένιος Ἀρσακίδης βασιλεὺς Βαραζδάτ. Ὁ Βαραζδάτ ἦτο ὁ τελευταῖος Ἀρμένιος, ὁ ὁποῖος ἔλαβε μέρος εἰς τοὺς Ὀλυμπιακοὺς Ἀγῶνας τῆς ἀρχαιότητος, φυσικὰ ὄχι καὶ ὁ πρῶτος.

Ἡ ἀρμενικὴ λογοτεχνία τῶν Ε' - Ζ' αἰῶνων, καὶ πρὸ παντὸς ἡ ἱστοριογραφία εἶναι πολύτιμος ὄχι μόνον διὰ τὴν μελέτην τῶν ἀρμενοβυζαντινῶν σχέσεων (στρατιωτικο-πολιτικῶν, οἰκονομικῶν, θρησκευτικῶν, πολιτιστικῶν), ἀλλὰ διαθέτει καὶ πλουσίαν ὕλην περὶ τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν σχέσεων του μετὰ τῶν γειτόνων (τῆς Περσίας, τῶν Χαζάρων, ἀργότερον τοῦ Ἀραβικοῦ χαλιφάτου). Οἱ Ἀγαθάγγελος, Κοριούν, Φαῦστος, Ἐλισσαῖος, Λάζαρος ἐκ Παρπί, Μαυῆς ὁ Χωρηνός, Σεβαῖος εἰς τὸν κλάδον τῆς ἱστοριογραφίας, Ἐζνὶκ ἐκ Κόλμπ εἰς τὴν φιλοσοφίαν, Ἀνανίας ὁ Σιρακηνὸς εἰς τὰς θετικὰς ἐπιστήμας καὶ τὴν φιλοσοφίαν, εἶναι, δυστυχῶς, σχεδὸν ἄγνωστοι εἰς τοὺς Ἑλληνας ἐπιστήμονας.

Τὸν Ζ' αἰῶνα ἡ πολιτικὴ κατάστασις τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς ὑφίσταται ριζικὰς ἀλλοιώσεις. Κατέρχεται εἰς τὴν σκηνὴν τῆς ἱστορίας τὸ ἀραβικὸν χαλιφᾶτον, ὁ νέος ἰσχυρὸς ἀντίπαλος τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ὁ ὁποῖος ἄνω τῶν διακοσίων ἐτῶν κυριαρχεῖ ἐπὶ τοῦ μεγαλυτέρου μέρους τῆς Ἀρμενίας. Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν, εἶναι αὐτονόητον, δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ ἀρμενο-βυζαντινῶν ὁμαλῶν σχέσεων, ἂν καὶ ὁμολογῶ, ὅτι αἱ σχέσεις αὐταὶ δὲν ἐκλείπουν τελείως. Τὸ καταπληκτικὸν εἶναι ὅτι τὸ Βυζάντιον καὶ εἰς μίαν ἀπὸ τὰς κρισιμωτέρας ἐποχὰς τῆς ἱστορίας του, ὅτε τὰ ἀραβικὰ στρατεύματα τῶν Μασλαμᾶ καὶ Σουλεϊμᾶν ἔκρουον τὰς θύρας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δὲν ἐλησμόνει τὴν αἰώνιον ἐξωτερικὴν του πολιτικὴν. Διεσώθη ἡ ἀρμενικὴ μετάφρασις τῶν ἐπιστολῶν τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ (713 - 750) πρὸς τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς παράγοντας μιᾶς τόσον ἀπωτέρας περιφερείας τῆς Ἀρμενίας, ὡς ἡ Συνη. Εἶναι πασίγνωστον ὅτι τὴν διπλωματίαν τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν Ἀρμενίαν ἤρχιζε πάντοτε ὁ πατριάρχης.

Αἱ σχέσεις τοῦ Βυζαντίου μετὰ τῆς Ἀρμενίας συνεχίσθησαν καὶ κατὰ τὰ μέσα τοῦ ἰδίου αἰῶνος. Ὄταν τὸ 748 - 750 τὸ Χαλιφᾶτον ἐσπάραξε ὁ ἐμφύλιος πόλεμος μετὰ τῶν Ἀββασιδῶν καὶ Ὀμμαῦαδῶν, οἱ Ἀρμένιοι ἐγείρονται εἰς ἀποστασίαν κατὰ τοῦ χαλιφάτου. Ὁ Ἀρμένιος ἱστορικὸς Λεόντιος, αὐτόπτης τῶν γεγονότων γράφει, ὅτι μετὰ τῶν Ἀρμενίων ἐπαναστατῶν καὶ τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Ε' ὑπῆρχε συμφωνία· ἐπομένως ἡ ἐπανάστασις αὐτὴ δὲν ἦτο ἄσχετος μὲ τὴν τότε πολιτικὴν τοῦ Βυζαντίου.

Ἐπὶ ἀραβοκρατίας ἡ ἀφόρητος κατάστασις εἰς τὴν χώραν ἔδωκεν ἀφορμὴν νὰ λάβῃ μεγαλυτέρας διαστάσεις ἡ μετανάστευσις τῶν Ἀρμενίων εἰς τὸ Βυζάντιον, φαινόμενον τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀρχίσει ἀκόμη μετὰ τὴν κατάρρευσιν τοῦ κράτους τῶν Ἀρσακιδῶν. Ἀλλὰ ἐὰν κατὰ τοὺς Ε' καὶ ΣΤ' αἰῶνας εἰς τὸ Βυζάντιον ἀναζητοῦν ἄσυλον κυρίως ἡ ἀριστοκρατία καὶ οἱ στρατιωτικοὶ παράγοντες, τὴν ἐποχὴν τῆς ἀραβοκρατίας μεταναστεύουν καὶ τὰ κατώτερα στρώματα τοῦ ἀρμενικοῦ λαοῦ. Μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Θεοδοσιουπόλεως τὸ 752 ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Ε', ὅπως γράφει ὁ Λεόντιος, οἱ Ἀρμένιοι κάτοικοι τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἐκλιπαροῦν τὸν αὐτοκράτορα νὰ ἀπολυτρώσῃ αὐτοὺς ἐκ τοῦ ἀφορήτου ζυγοῦ τῶν Ἰσμαηλιτῶν καὶ νὰ τοὺς μετοικήσῃ εἰς τὸ Βυζάντιον. Διὰ διαταγῆς τοῦ Κωνσταντίνου οἱ Ἀρμένιοι, ὅπως γράφει ὁ Ἀρμένιος ἱστορικὸς, «καταφεύγουν εἰς τὴν δύναμιν τοῦ σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ καὶ εἰς τὴν δόξαν τοῦ βασιλέως, ἐγκαταλείπουν τὴν γενέτειραν αὐτῶν καὶ παρέρχονται εἰς τὸ μέρος τοῦ εὐσεβοῦς βασιλέως».

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀραβοκρατίας καὶ αἱ πολιτιστικαὶ σχέσεις δὲν φθίνουσι τελείως. Εἶναι γνωστὸν, ὅτι εἰς τὰς πρώτας δεκαετίας τοῦ Η' αἰῶνος εἰς τὴν

Κωνσταντινούπολιν ἀναπτύσσουν ζωηρὰν δραστηριότητα διάφοροι Ἄρμενιοι παράγοντες· «ὁ ὕπατος καὶ κενάριος τῆς βασιλικῆς τραπέζης Δαβίδ», ὁ μαθητὴς τοῦ Μωϋσῆ, ἐπίσκοπος Συνῆς «ἱερεὺς καὶ ποιητὴς Στέφανος» οἱ ὅποιοι «ἐξ ἐκλεκτοῦ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου» μεταφράζουν ἔργα τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, Γρηγορίου Νύσσης καὶ ἄλλων.

Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν αἱ ἀντιφουδαρχικαὶ διαθέσεις τῶν κατωτέρων στρωμάτων τῆς ἀρμενικῆς κοινωνίας ἐξεδηλώθησαν εἰς τὸ κίνημα τῶν Παυλικιανῶν, τὸ ὁποῖον λαβὸν ἀρχὴν εἰς τὴν βυζαντινὴν Ἀρμενίαν, ἐπεξετάθη εἰς διαφόρους περιοχὰς τοῦ Βυζαντίου, συμπεριλαμβάνον νέας μᾶζας. Μεγάλαι μᾶζαι Ἀρμενίων αἰρετικῶν ἐκτοπίζονται ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων κυρίως εἰς Θράκην, ὅπου ὄχι μόνον διαδίδουν τὴν ἰδεολογίαν των, ἀλλὰ καὶ παίζουν σημαντικὸν ρόλον εἰς τὴν ἄμυναν τῶν βυζαντινῶν μεθωρίων. Μεταγενεστέρως ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ θὰ γράψῃ διὰ τοὺς μετοικισθέντας ὑπὸ τοῦ Τσιμισκῆ εἰς Φιλιππούπολιν Ἀρμενίους αἰρετικούς· «ὁ δὲ Τζιμισκῆς Ἰωάννης τοὺς ἐκ τῆς Μανιχαϊκῆς αἰρέσεως ἀντιμάχους ἡμῖν ποιησάμενος συμμάχους κατὰ γε τὰ ὄπλα ἀξιωμαχούς δυνάμεις τοῖς νομάσι . . . Σκύθαις ἀντέστησε· καὶ τὸ ἐντεῦθεν ἀπὸ τῶν πλειόνων καταδρομῶν ἀνέπνευσε τὰ τῶν πόλεων».

Οἱ Ἀρμένιοι ὅμως δὲν ἦσαν μόνον ἔμπειροι μαχηταί, ἀλλὰ καὶ δραστήριοι ἔμποροι καὶ χειροτέχναι, οἱ ὅποιοι συνέτεινον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιοτεχνίας ὄχι μόνον εἰς τὴν Θράκην, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς γειτονεούσας περιοχὰς. Ἄν καὶ αἱ μεσαιωνικαὶ πηγαὶ δὲν διέσωσαν δεδομένα περὶ τοῦ ζητήματος αὐτοῦ, τὸ γεγονός ὅτι μεταξὺ τῶν λαφύρων τὰ ὅποια ἔλαβεν ὁ Κροῦμος εἰς τὴν Θράκην, μνημονεύονται τὰ «Ἀρμενικὰ στραγγλωμαλωτάρια καὶ νακοτάπητα ἀνώτερα», ὁ πολὺς ἱματισμὸς καὶ τὰ χαλκώματα, σημαίνει ὅτι μεταξὺ τῶν Ἀρμενίων τῆς Θράκης ὑπῆρχον ἔμπειροι ταπητουργοὶ καὶ χαλκουργοί. Εἰς τὴν Θράκην ὑπῆρχον καὶ ἐπιδέξιοι Ἀρμένιοι ἀρχιτέκτονες. Αἱ τελευταῖαι μελέται τοῦ σοβιετικοῦ ἱστορικοῦ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς Ἀλεξάνδρου Γιακομπσὸν ἐπιβεβαιώνουν ὅτι εἰς τὴν ἀνέγερσιν τῶν ἀνακτόρων τῶν βουλγάρων χάνων Κρούμου καὶ Ὁμουρτάγ εἰς τὴν Πλίσκαν καὶ Πρεσθλάβαν εἰργάσθησαν Ἀρμένιοι ἀρχιτέκτονες. Τὴν γνώμην αὐτὴν ὑποστηρίζει ἡ κατακλητικὴ ὁμοίότης τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν μνημείων αὐτῶν μετὰ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ἀρμενικῶν ἀνακτόρων τοῦ Ζ' αἰῶνος εἰς Ζβαρντότς, Δβὶν καὶ Ἀρούτς.

Ἡ βυζαντινὴ κυβέρνησις μετοικίζει τοὺς Ἀρμένιους ὄχι μόνον εἰς τὴν Θράκην. Εἶναι γνωστὸν ὅτι πολὺάνθρωποι ἀρμενικαὶ παροικίαι ὑπῆρχον εἰς τὴν Κύπρον, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἀρχαίας Περγάμου, εἰς τὸ θέμα τοῦ Ὀψικίου. Μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης ἀπὸ τὰς χεῖρας τῶν Ἀράβων, ὁ Ἀρμένιος

Νικηφόρος ὁ Φωκάς διὰ τὴν αὐξήσῃ τὸν ἀραιωθέντα χριστιανικὸν πληθυσμὸν τῆς μεγαλονήσου μετοικίζει ἐκεῖ χιλιάδας Ἀρμενίων. Μέχρι σήμερον δὲν εἶναι ὀλίγοι αἱ κῶμαι τῆς Κρήτης, ἢ ὀνομασία τῶν ὁποίων μαρτυρεῖ τὸ γεγονός αὐτό. Ἀρμένιοι εἰς τὸν νομὸν Χανίων, Λασηθίου καὶ Ρεθύμνης, Ἀρμενόκαμπος καὶ Ἐπάνω Ἀρμένιοι πλησίον τοῦ τελευταίου, Ἀρμενοχώριον εἰς τὸν νομὸν τῶν Χανίων καὶ ἄλλα. Τὴν μνείαν τοῦ γεγονότος αὐτοῦ ἔκαμεν ὁ μέγας Κρῆς Ἐλευθέριος Βενιζέλος, προσκεκλημένος εἰς μίαν συνέλευσιν τῆς ἀρμενικῆς παροικίας τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἀστειευόμενός πως εἶπε· «ποῖός ξερεῖ, μπορεῖ ὁ παπποῦς τοῦ παπποῦ μου νὰ ἔχει κάτι τὸ ἀρμενικό». Τὴν ἐπομένην αἱ ἀρμενικαὶ ἐφημερίδες τῶν Ἀθηνῶν ἔγραφον, ὅτι «Ὁ παπποῦς τοῦ Βενιζέλου ἦταν . . . Ἀρμένης».

Οἱ Ἀρμένιοι τῆς Βυζαντινῆς Ἀρμενίας καὶ οἱ ἐγκατασταθέντες εἰς διαφόρους περιοχάς τῆς αὐτοκρατορίας καταλαμβάνουν ὄλοεν νέας θέσεις, ἰδίως εἰς τὸν στρατιωτικὸν τομέα. Κατὰ τοὺς Ζ' καὶ Η' αἰῶνας στρατηγοὶ-διοικηταὶ τῶν μικρασιατικῶν θεμάτων ἦσαν κυρίως Ἀρμένιοι. Τὸν Η' αἰῶνα στρατηγὸς τοῦ θέματος τοῦ Ὀψικίου ἦτο ὁ γαμβρὸς τοῦ Λέοντος τοῦ Γ' Ἀρτάβασδος, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνον ἀνηγορεύθη αὐτοκράτωρ, ἀλλὰ κατώρθωσε νὰ κόψη καὶ νομίματα. Ἐπὶ Λέοντος τοῦ Δ' στρατηγὸς τοῦ θέματος τῶν Βουκελλαρίων ἦτο ὁ Τατζάτης Ἀντζεβασί, τῶν Ἀνατολικῶν ὁ Ἀρταύσδος Μαμικονιάν. Ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ ΣΤ' στρατηγὸς τοῦ θέματος τῶν Ἀρμενικῶν ἦτο ὁ Βαρδάνης, ὀλίγον ὕστερον ὁ Ἀλέξιος Μουσελές. Ἐνας ἄλλος Βαρδάνης ἐπὶ Νικηφόρου τοῦ Α' ἦτο στρατηγὸς τῶν Ἀνατολικῶν. Οἱ Ἀρμένιοι ἤδη καταλαμβάνουν τὸν βυζαντινὸν θρόνον. Ὁ πρῶτος ἀνευ ἀμφιβολίας Ἀρμένιος αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου ἦτο ὁ Βαρδάνης Φιλιππικός. Μελετηταί, ὄχι μόνον Ἀρμένιοι, ἀλλὰ καὶ Ἕλληνες καὶ εὐρωπαῖοι (ὡς οἱ Grégoire, Bréhier, Χαράνης καὶ ἄλλοι) Ἀρμένιους θεωροῦν τὸν Μαυρίκιον, τὸν Ἡράκλειον καὶ τοὺς Ἰσαύρους, ἂν καί, κατ' ἐμὲ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστηρίξωμεν τὴν γνώμην αὐτὴν δι' ἀξιολόγων τεκμηρίων ἐκ τῶν πηγῶν. Ἡ κατάστασις δὲν ἠλλάξεν καὶ τὸν Θ' αἰῶνα. Ἀπὸ τὸ 813 ὁ Λέων ὁ Ε' ἐπὶ ὀκταετίαν κρατεῖ τὰ ἡνία τοῦ κράτους. Αἱ βυζαντιναὶ πηγαί, ἂν καὶ ψέγουν τὸν Λέοντα τὸν Ἀρμένιον διὰ τὴν πώρωσιν τοῦ θρησκευτικοῦ του αἰσθηματος, γράφουν ὅτι αὐτὸς «περὶ τὴν πίστιν ἐμαίνετο κραταιῶς», οὐχ ἦττον θεωροῦν καθῆκον νὰ ὑπογραμμίσουν τὰς πολιτικὰς του χάριτας. Ὁ πατριάρχης Νικηφόρος, ὁ ὁποῖος οὐκ ὀλίγον ἐδοκιμάσθη ὑπὸ τοῦ Λέοντος, θὰ πῆ μετὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ τελευταίου· «εἰ καὶ ἀλάστορα, ἀλλ' οὖν ἐπιμελητὴν τῶν κοινῶν ἢ πόλις ἀνδρα ἀπώλεσεν». Ὁ δὲ Συνεχιστὴς τοῦ Θεοφάνους, ἄσπονδος ἐχθρὸς τοῦ Ἀρμενίου αὐτοκράτορος, θὰ γράψῃ περὶ αὐτοῦ· «χρημάτων κρείττων αὐτὸς

ὄν τούς ἀδωροτάτους πάντων προέκρινεν, ἀριστίνδην πάντας ἀλλ' οὐ κατὰ πλοῦτον τιμῶν».

Διὰ τοῦ Λέοντος δὲν λήγει ὁ πίναξ τῶν μεγάλων Ἀρμενίων τοῦ Βυζαντίου, ἀντιθέτως, ἀρχίζει. Ὁ Θεόφιλος ἐνυμφεύθη τὴν Ἀρμενίδα Θεοδώραν, ἡ ὁποία μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου της, ἐπὶ δέκα περίπου ἔτη κυβερνᾷ ὡς ἐπίτροπος τοῦ ἀνηλίκου Μιχαὴλ τοῦ Γ', ἀναστηλώνει τὰς εἰκόνας καὶ περιλαμβάνεται εἰς τὸν χορὸν τῶν ἁγίων τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας. Κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Γ', ὁ κυβερνῶν εἰς τὴν πραγματικότητα τὸ κράτος ἦτο ὁ καῖσαρ Βάρδας, ἀδελφὸς τῆς Θεοδώρας. Ὁ θεῖος τῆς Θεοδώρας Ἀρμένιος Μανουὴλ ἦτο στρατηγὸς τοῦ θέματος τῶν Ἀρμενικῶν ἀκόμη ἐπὶ Λέοντος τοῦ Ε'. Δὲν ἔπαιζεν μικρότερον ρόλον καὶ ὁ στρατηγὸς Πετρωνᾶς, ἕτερος ἀδελφὸς τῆς Θεοδώρας, ὁ ὁποῖος νίκησας τοὺς Ἀραβας τὸ 863, ἔθεσε τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ βυζαντινο-ἀραβικοῦ πολέμου εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Βυζαντίου.

Βεβαίως ἡ μεγίστη ἀρμενικὴ προσωπικότης τοῦ Θ' αἰῶνος εἶναι ὁ ἰδρυτὴς τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας Βασίλειος ὁ Α'. Κατὰ τὸν Κωνσταντῖνον τὸν Πορφυρογέννητον αὐτὸς «τὸ . . . γένος εἶλκεν ἐξ Ἀρμενίων».

Οἱ Ἀρμένιοι παίζουν σημαντικὸν ρόλον ὄχι μόνον εἰς τὸν πολιτικὸν καὶ στρατιωτικὸν τομέα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν πνευματικόν. Ὁ καῖσαρ Βάρδας ἦτο ὁ ἐπανιδρύσας τὴν σχολὴν τῆς Μαγναύρας, τῆς ὁποίας πρῦτανις ἦτο ὁ Ἀρμένιος Λέων ὁ Μαθηματικός. Τὸν πατριαρχικὸν θρόνον καταλαμβάνει ὁ Ἀρμένιος Ἰωάννης ὁ Γραμματικός, ὁ υἱὸς τοῦ ἀστρονόμου Παγκρατίου (Μπαγκράτ), ἀδελφὸς τοῦ πατρικίου Ἀρσαβῆρ καὶ ἀνεψιὸς τοῦ Λέοντος τοῦ Μαθηματικοῦ. Ἀρμενικὸν αἷμα ἔρρεε καὶ εἰς τὰς φλέβας τοῦ πατριάρχου Φωτίου. Ἡ μήτηρ αὐτοῦ Εἰρήνη ἦτο ἀδελφὴ τοῦ Ἀρσαβῆρ, τοῦ γαμβροῦ τοῦ καίσαρος Βάρδα καὶ τῆς Θεοδώρας.

Τονίζοντες τὸν ρόλον καὶ τὴν θέσιν τῶν Ἀρμενίων εἰς τὸν βίον τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἡμεῖς εἰς αὐτὸ δὲν βλέπομεν τίποτε τὸ παράδοξον. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κάνομε λόγον περὶ τοῦ ρόλου ἑνὸς λαοῦ εἰς τὸν βίον κράτους «ἐτέρου» κατὰ τὴν περίστασιν, ὅταν ὁ λαὸς αὐτὸς ἐπὶ αἰῶνας παρουσιάζεται ὡς συστατικὸν μέρος τοῦ κράτους, τὸ ὁποῖον δὲν θεωρεῖ ξένον. Ὁ Μιχαριστῆς τῆς Βενετίας Καραπέτ Τερ-Σαχακιάν, εἷς ἐκ τῶν πρώτων Ἀρμενίων βυζαντινολόγων καὶ ἐκ τῶν πρώτων θυμάτων τῆς ἀποφράδος ἡμέρας τῆς 24ης Ἀπριλίου τοῦ 1915, τὸ 1905 εἰς τὴν Βενετίαν δημοσιεύει δίτομον διατριβὴν ὑπὸ τὴν ἐπικεφαλίδαν «Οἱ Ἀρμένιοι αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου», εἰς τὰς δεκαετίας τοῦ '20 καὶ '30 ὁ διαπρεπὴς Ἀρμένιος μεσαιωνολόγος καὶ βυζαντινολόγος Νικόλαος Ἀντόντζ θὰ δημοσιεύσῃ σειρὰν μελετῶν περὶ Ἀρμενίων στρατιωτικῶν, ἐπιστημόνων καὶ ἀνθρώπων τῶν γραμμάτων εἰς τὸ Βυζάντιον. Τὸ 1941 ὁ Βέλγος Henri Grégoire θὰ γράψῃ

έκτενές ἄρθρον ὑπὸ τὸν τίτλον «Μία ἀρμενικὴ δυναστεία ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ θρόνου» (περὶ τῶν Ἑρακλειδῶν), εἴκοσι ἔτη ἀργότερα ὁ ἑλληνοαμερικανὸς ἱστορικὸς Πέτρος Χαράνης εἰς τὸν 22ον τόμον τῶν «Βυζαντινοσλαβικῶν» τῆς Πράγας θὰ δημοσιεύσῃ τὸ πόνημά του ὑπὸ τὸν τίτλον «Οἱ Ἀρμένιοι εἰς τὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν», τὸ δὲ 1975 ὁ Ἀλέξανδρος Καζντάν τὸ βιβλίον του «Οἱ Ἀρμένιοι τῆς κυριαρχούσης τάξεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τοὺς ΙΑ΄ - ΙΒ΄ αἰῶνας». Κατὰ πόσον εἶναι ὀρθὴ ἢ διχοτόμησις καὶ ἡ διανομὴ αὐτή; Ἐὰν τὸ φαινόμενον αὐτό, τουτέστιν ὁ ἐντυπωσιακὸς ρόλος τῶν Ἀρμενίων, παρουσίαζε κάτι τὸ παράδοξον ἢ τὸ τερατώδες, ἔπρεπε ὅπωςδήποτε νὰ εὗρῃ ἀντανάκλασιν εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς αὐτοκρατορίας, ἐπομένως καὶ εἰς τὰ ἔργα τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων. Τρεῖς περίπου δεκαετηρίδας μελετῶ τὰ ἔργα τῶν βυζαντινῶν ἱστορικῶν, χρονολογῶν, ποιητῶν καὶ ἄλλων, καὶ κατέληξα, τὸ ὁμολογῶ, εἰς τὸ εὐχάριστον συμπέρασμα, ὅτι καὶ οἱ βυζαντινοὶ (ἔχω ὑπ' ὄψιν τοὺς Ἑλληνας) δὲν ἔβλεπον τίποτε τὸ παράδοξον καὶ ἀφύσιον εἰς τὸ γεγονός ὅτι ἐπὶ τοῦ θρόνου τοῦ κράτους τῶν ἡδρευε Ἀρμένιος αὐτοκράτωρ, τῶν βυζαντινῶν δὲ στρατιῶν καὶ ἐπαρχιῶν ἠγοῦντο Ἀρμένιοι στρατηγοὶ καὶ διοικηταί. Ἐθεώρουν αὐτὸ κάτι τὸ φυσικὸν καὶ κανονικόν. Καὶ ἐπιπλέον οἱ ἴδιοι οἱ Ἑλληνες ἀνεκλήρυττον αὐτούς. Πάντας τοὺς γείτονας λαοὺς τοῦ Βυζαντίου οἱ Ἑλληνες ὠνόμαζον «βαρβάρους» (μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ ξένου), ἀλλὰ τοὺς Ἀρμένιους ποτέ, διότι δὲν ἦσαν δι' αὐτούς οὔτε γείτονες οὔτε ξένοι, ἀλλὰ τμήμα καὶ μόριον οἰκεῖον καὶ συγγενές. Οἱ Ἀρμένιοι διὰ τοὺς Ἑλληνας τοῦ Βυζαντίου δὲν ἦσαν Ὀθωνες καὶ Βαυαροί· οἱ Ἑλληνες εἶχον μίαν μόνον μέριμναν, ἐὰν ὁ εἷς ἢ ὁ ἄλλος Ἀρμένιος αὐτοκράτωρ εἶναι ὀρθόδοξος (τουτέστιν διφυσίτης) ἢ ὄχι. Τὸν πατριάρχην τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀνησυχεῖ μόνον ὁ μονοφυσισμὸς τῶν Ἀρμενίων καὶ ἔνεκα τούτου διὰ τὴν στέψιν αὐτοκράτορος, κυρίως Ἀρμενίου, ἀπαιτεῖ τὴν ὁμολογίαν τῆς πίστεως. Τὸ ζήτημα τῆς «ὀρθοδοξίας» ἐθεωρεῖτο τότε σοβαρώτερον καὶ σπουδαιότερον καὶ αὐτῆς τῆς σπονδυλικῆς στήλης τῆς αὐτοκρατορίας.

Τὸν ΙΑ΄ αἰῶνα, ὅταν ὁ πύρινος χεῖμαρρος τῶν τούρκων κατακλύζει πᾶσαν τὴν βυζαντινὴν Ἀρμενίαν, οἱ Βυζαντινοὶ ἐρευνοῦν νὰ εὗρουν τὰ αἷτια τῶν ἐπιτυχιῶν τῶν ἀλλοφύλων. Καὶ εἰς τί συμπέρασμα νομίζετε καταλήγουν; «Ἡ τοσαύτη τῶν ἐθνῶν ὀρμὴ καὶ ἔπαρσις καὶ τῶν ὑπὸ Ρωμαίους τελούντων κατακοπῆ ὀργῆ τοῦ Θεοῦ ἐδόκει, κατὰ τῶν αἰρετικῶν δὲ οἱ τὴν Ἰβηρίαν καὶ Μεσοποταμίαν ἄχρι Λυκανδοῦ καὶ Μελιτηνῆς καὶ τὴν παρακειμένην οἰκοῦσιν Ἀρμενίαν», τουτέστιν τῶν μονοφυσιτῶν. Ἀλλὰ ὅταν κατὰ συνέχειαν ὁ χεῖμαρρος αὐτὸς κατακλύζει καὶ τὰς διφυσιτικὰς ἐπαρχίας τῆς αὐτοκρατορίας, οἱ Βυζαντινοὶ πίπτουν εἰς ἀμηχανίαν. «Ἐπὰν δὲ καὶ τῶν ὀρθοδόξων ἦψατο τὸ δεινόν, ἐν ἀμηγάνοις ἦσαν πάντες

οἱ τὰ Ρωμαίων θρησκευόντες», τούτέστιν οἱ διφυσῖται. Ἄλλὰ οἱ ἰθύνοντες τοῦ Βυζαντίου καὶ τότε δὲν ἐλογικεύθησαν. Ὁ Ρωμανὸς ὁ Διογένης τὴν παραμονὴν τῆς μάχης τοῦ Μαναζκέρτ ἀπειλοῦσε ὅτι «κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν αὐτοῦ ἐκ τοῦ πολέμου κατὰ τῶν Τούρκων, θὰ ἐξοντώσῃ τὴν πίστιν τῶν Ἀρμενίων», οἱ ὁποῖοι ὑπερασπίζοντες τὴν γῆν τῶν προγόνων των, ἦσαν οἱ μόνοι, δυστυχῶς, οἱ ὁποῖοι ὄντως ἀντιπαρατάχθησαν εἰς τὰς ὁρδὰς τοῦ Ἄλπ Ἀρσλάν.

Ἡ περιορισμένη αὕτη ἀντίληψις ἦτο, δυστυχῶς, ζωτικὴ εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ μέχρι τῆς 29ης Μαΐου τοῦ 1453. Τὴν προηγουμένην αὐτῆς, εἷς ἐκ τῶν μεγάλων παραγόντων τοῦ κράτους θὰ πῆ τὸ «ἀριστούργημα» του· «Κρειττότερόν ἐστι εἰδέναι ἐν μέσῃ τῇ πόλει φακίλιον (τούτέστιν τσαλμαῖν) βασιλεῦον Τούρκων, ἢ καλύπτραν Λατινικὴν».

Πολλάκις καὶ αἱ προσωπικαὶ ἀντιπάθειαι τῶν ἰθύνοντων ἐτάσσοντο ὑπὲρ τῶν συμφερόντων τοῦ κράτους. Ὁ Μιχαὴλ ὁ Παραπινάκης, κατὰ τὴν Συνέχειαν τοῦ Σκυλίτση, «τῶν ὁμογενῶν ἀπώλειαν καὶ τὴν ὑφαίρεσιν τῆς ἀρχῆς καὶ τὸ σφάττεσθαι τοὺς Χριστιανοὺς καὶ δουλοῦσθαι τὰς κόμας καὶ τὰς χώρας ἀφανίζεσθαι ἐν δευτέρῳ ἐτίθετο», οὗτος «μᾶλλον ἐνόμιζε συμφέρον τοὺς Τούρκους ἔχειν τὰ Ρωμαίων ἢ τὸν Ρουσέλιον χωρεῖσθαι ἐν τόπῳ ἐνί». Τὸν Ρουσέλιον, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὰ κάστρα τοῦ θέματος τῶν Ἀρμενικῶν «ἐκδρομὰς κατὰ Τούρκων ποιούμενος ἀπεῖρξεν αὐτοὺς τῶν κατὰ τοῦ τοιούτου θέματος ἐφόδων».

Οἱ Βυζαντινοὶ δὲν ἔβλεπον τίποτε τὸ παράξενον καὶ ἀπαράδεκτον εἰς τὴν ἄνοδον ἐπὶ τοῦ θρόνου των Ἀρμενίων αὐτοκρατόρων. Οἱ ἀρμενικῆς καταγωγῆς αὐτοὶ αὐτοκράτορες ἀνερχόμενοι ἐπὶ τοῦ θρόνου τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, θὰ ἐνόμιζε κανεὶς ὅτι διέγραφον ἐκ τῆς μνήμης τὴν προέλευσίν των, ἔδρων ὡς πραγματικοὶ βυζαντινοὶ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ παράγοντες, ἐφρόντιζον μόνον διὰ τὰ συμφέροντα τοῦ κράτους, πολλοὶ δὲ ἐξ αὐτῶν ὄχι μόνον ἦσαν ἀνωφελεῖς καὶ ἀλυσυτελεῖς εἰς τοὺς ὁμοεθνεῖς των, ἀλλὰ πολλάκις ἐπιβλαβεῖς καὶ ἐπηρεασταί, ἐὰν τὰ συμφέροντα τῆς αὐτοκρατορίας ἤρχοντο εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὰ συμφέροντα τῶν Ἀρμενίων. Ὅτι οἱ Ἀρμένιοι τοῦ Βυζαντίου δὲν ἦσαν ἀλλότριοι ἀλλὰ οἰκεῖοι μαρτυρεῖ καὶ ἐν ἄλλο βαρυσήμαντον γεγονός. Ἐγὼ δὲν ἀπήντησα βυζαντινὸν συγγραφέα, ὁ ὁποῖος νὰ κακολογῇ τοὺς Ἀρμενίους ὡς ἔθνος, κακολογοῦντας ὅμως τὸν μονοφυσισμὸν των πολλούς. Ἐσπατάλων ἀφειδῶς τὴν πολύτιμον περιγραμμένην διὰ νὰ φέρουν εἰς φῶς πονήματα ἀφειρωμένα εἰς τὴν κατάκρισιν «τῆς βδελυρᾶς καὶ ἀθέου θρησκείας τῶν Ἀρμενίων». Ἄλλὰ οἱ Ἕλληνες διφυσῖται μὲ τὸ ἴδιο πάθος ἐκακολόγουν καὶ τοὺς Ἕλληνας μονοφυσῖτας. Ἐπομένως τὸ ζήτημα εἶναι ὄχι ἡ ἐθνικότης, ἀλλὰ τὸ δόγμα, ὁ μονοφυσισμὸς, ὁ ὁποῖος, ἄς μὴ λησμονῶμεν, εἶναι

καὶ αὐτὸς καρπὸς τοῦ ἑλληνικοῦ δαιμονίου. Κατὰ τὸν Μεσαίωνα τὸ ἔθνικὸν αἴσθημα ἦτο ἀρκετὰ ἀμβλύ. Πρώτην θέσιν κατεῖχεν ἡ ὁμολογία τῆς πίστεως, ἡ ὁποία καὶ πολλάκις ἐθεωρεῖτο ἔνδειξις ἐθνικότητος. Ὁ Ἀρμένιος αἰρετικὸς Θονδρακίτης Βοβέρ διὰ τὴν ἀποφύγη τοὺς διωγμοὺς τῆς ἀρμενικῆς ἐκκλησίας, κατὰ τὸν Ἀριστακὸς ἐκ Λασιβέρτ, ἔγινε «Ρωμαῖος» τουτέστιν διφυσίτης. Ἀργότερον οἱ Ἀρμένιοι καθολικοὶ θὰ λέγουν, ὅτι εἶναι Φράγκοι καὶ ὄχι Ἀρμένιοι, ἂν καὶ δὲν θὰ ξέρουν καὶ μίαν «φραγκικὴν» λέξιν.

Τὸν Ζ' αἰῶνα, ὅτε αἱ διενέξεις καὶ αἱ ἔριδες τῶν διφυσιτῶν - μονοφυσιτῶν εἶχον ἀποκορυφωθῆ, ὁ Ἀρμένιος καθολικὸς Κομητᾶς διὰ τὴν διευκολύνῃ τὸν ἀγῶνα τῶν Ἀρμενίων μονοφυσιτῶν κατὰ τῶν διφυσιτῶν, θὰ συντάξῃ τὴν περίφημον «Σφραγίδα τῆς πίστεως». Καὶ τί νομίζετε, ἔργα τίνων προσωποποιήτων φέρει διὰ τὴν ἀποδείξιν τὸ ὀρθὸν τῆς πίστεως τῶν Ἀρμενίων; τὰ ἔργα τῶν Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ, Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Γρηγορίου Νύσσης, Ἐπιφανείου τῆς Κύπρου, Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Ἀθανασίου τοῦ Μεγάλου, Βασιλείου Καισαρείας καὶ πολλῶν ἄλλων ἐπιλέκτων παραγόντων τῆς Ἑλληνικῆς ἐκκλησίας. Δὲν θέλω νὰ πῶ ὅτι οἱ πατέρες αὐτοὶ ἦσαν μονοφυσιταί, ἀλλὰ ὅτι τὰ συγγράμματά των, ὅπως φαίνεται, παρεῖχον ὕλην κατάλληλον εἰς τοὺς Ἀρμενίους ἐκκλησιαστικοὺς παράγοντας.

Εἰς ἐμὲ εἶναι γνωστὸς μόνον εἰς Βυζαντινὸς συγγραφεὺς, ὁ ὁποῖος μέμφεται τοὺς Ἀρμενίους ὡς ἐθνικότητα·

*«Τῶν Ἀρμενίων τὸ δεινότατον γένος
ὑπουλόν ἐστι καὶ φανλῶδες εἰς ἄγαν,
μανιῶδές τε καὶ τρεπτὸν καὶ βασκαῖνον
πεφυσιωμένον πάμπλειστα καὶ δόλου πλήρες».*

Ἡ πηγὴ τοῦ ποιήματος αὐτοῦ εἶναι ὁ ἀρχαῖος Δημόδοκος, ἀλλ' οὗτος δὲν μέμφεται τοὺς Ἀρμενίους, ἀλλὰ τοὺς Καππαδόκας, τοὺς ὁποίους ὁ Βυζαντινὸς συγγραφεὺς μετατρέπει εἰς Ἀρμενίους, ἐπιθέτων καὶ ἀρκετὸν ἀλάτι καὶ πιπέρι. Τὰ ἐλατήρια τῆς μεταμορφώσεως αὐτῆς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο, παρὰ ἡ γυναικεία ζήλεια καὶ ὁ φθόνος. Διότι ἡ περίφημη Εἰκασία, Κασία ἢ Κασιανὴ εἶναι ἡ ἀποκνήσασα τὸ πόνημα αὐτό.

Ὅλοι ἀπὸ τὰ σχολικὰ θρανία γνωρίζομεν τὰς λεπτομερείας τῶν γάμων τοῦ αὐτοκράτορος Θεοφίλου, ἡ μήτηρ τοῦ ὁποίου Εὐφροσύνη «ἄγει κόρας διαφόρους ἀσυγκρίτους τῷ κάλλει, μεθ' ὧν μία τις ἐξ αὐτῶν κόρη ὠραιότατη ὑπῆρχεν Εἰκασία λεγομένη καὶ ἑτέρα Θεοδώρα ὀνομαζομένη». Ὁ Θεόφιλος ἤθελε νὰ δώσῃ τὸ

χρυσούν μῆλον τῇ Εἰκασίᾳ καὶ ἀστειολογῶν εἶπεν αὐτῇ· «ὡς ἄρα διὰ γυναικὸς ἐρρῦή τὰ φαῦλα, ἔχων ὑπ' ὄψιν τὴν προμήτορα Εὐάν. Ἡ Εἰκασία ἀντέφη: «ἀλλὰ καὶ διὰ γυναικὸς πηγάζει τὰ κρείττονα» ἔχουσα ὑπ' ὄψιν τὴν Παναγίαν. Ὁ Θεόφιλος μὴ θέλων νὰ νυμφευθῇ Ἄμαζόνα ἔδωσε τὸ μῆλον εἰς τὴν ἀρμενίαν Θεοδώραν, ἡ ὁποία, ὅπως φαίνεται, εἶπεν ἐνδόμυχα· «τώρα ἐσὺ πάρε με, καὶ ἐγὼ μετὰ σοῦ δείχνω πῶς διὰ γυναικὸς ἐρρῦή τὰ φαῦλα». Αἱ πηγαὶ δὲν γράφουν τίποτε, ἦτο ἄρα ἡ Θεοδώρα γκρινιάρρα ἢ ὄχι, ἀλλὰ εἶναι γνωστόν, ὅτι ὁ Θεόφιλος ἀπεδήμησεν εἰς Κύριον νέος.

Τί θέλατε νὰ γράψῃ, ἡ ἀποσυρθεῖσα μετὰ τοῦτο τῆς τύρβης τοῦ κόσμου ρασοφόρος Κασιανή, περὶ τοῦ λαοῦ τῆς πορφυρενδύτου ἀντιζήλου τῆς Ἀρμενίας Θεοδώρας;

* * *

Ἀπὸ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ Θ' αἰῶνος ἡ Ἀρμενία — μετὰ διακοσίων ἐτῶν ἀναστολῆν — ἐτέθη πάλιν εἰς τὴν ἡμερησίαν διάταξιν τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἦρχισε μία νέα φάσις εἰς τὰς βυζαντινο-ἀρμενικὰς σχέσεις. Ὁ ἀραβο-βυζαντινὸς ἀνταγωνισμὸς ἔδωσε τὴν δυνατότητα εἰς τὴν Ἀρμενίαν νὰ ἀποσπασθῇ ἀπὸ τὸ καταρρέον χαλιφᾶτον, ἡ δὲ συμμαχία τοῦ Βυζαντίου μετὰ τῆς Ἀρμενίας ἠδύνατο πλέον νὰ γίνῃ καρποφόρος διὰ νὰ ἀποκτήσῃ ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἀποφασιστικὴν ὑπεροχὴν ἔναντι τῶν Ἀράβων.

Ἐποφεληθεὶς τοῦ ἑπταετοῦς ἀραβο-βυζαντινοῦ πολέμου (856 - 863) ὁ Ἀσὼτ ὁ Βαγρατιδῆς ἀνεκέρυξεν ἑαυτὸν ἄρχοντα τῶν ἀρχόντων τῆς Ἀρμενίας, τὸ δὲ 885 βασιλέα. Ὁ Βασίλειος ὁ Μακεδὼν ἤθελε νὰ ἀποκαταστήσῃ μὲ τὸν Ἀσὼτ φιλικὰς σχέσεις διὰ νὰ ἔχῃ, εἶναι αὐτονόητον, σύμμαχον ἔναντιον τῶν Ἀράβων. Κατὰ τὴν ἀρμενικὴν παράδοσιν, ἡ ὁποία βεβαίως ἔχει ἱστορικὴν βᾶσιν, ὁ Βασίλειος εἶχε διακαῆ ἐπιθυμίαν νὰ στεφθῇ αὐτοκράτωρ διὰ χειρὸς τοῦ Ἀσὼτ τοῦ Βαγραδίτου. Ὀλίγον ὕστερον θὰ ἐξηγήσωμεν τί ἐσήμαινε τοῦτο. Ἐδῶ ἄς σημειώσωμεν, ὅτι ὁ Ἀρμένιος ἄρχων τῶν ἀρχόντων δὲν εἶχε κανένα λόγον εἰς τὸ νὰ μὴ ἀποκαταστήσῃ ὁμαλὰς σχέσεις μὲ τὸν αὐτοκράτορα, προκειμένου νὰ ἔχῃ τὴν βοήθειαν τοῦ Βυζαντίου διὰ νὰ ἐδραιώσῃ τὴν πολιτικὴν του θέσιν. Μεγάλην δραστηριότητα ἀνέπτυξαν καὶ οἱ πνευματικοὶ ἄρχοντες. Ὁ πατριάρχης Φώτιος καὶ ὁ καθολικὸς Ζαχαρίας ὁ Α' καὶ πρὸ τῆς ἀναρρήσεως τοῦ Βασιλείου τοῦ Α' εἶχον ζωηρὰν ἀλληλογραφίαν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἐνώσεως τῶν δύο ἐκκλησιῶν, ζήτημα, τὸ ὁποῖον ἀναμφισβητήτως εἶχεν ἐλατήρια πολιτικά. Ὁ Φώτιος ἐκτὸς τῆς ἐπισήμου δραστηριότητός του μετὰ τοῦ Ἀρμενίου καθο-

λικού, συνήψεν και άλλας, ὅπως φαίνεται, μυστικὰ σχέσεις μετὰ πνευματικῶν ἱθυνόντων διαφόρων ἐπαρχιῶν τῆς Ἀρμενίας, ὡς τοῦ Ταρῶν καὶ τῆς Συνῆς.

Ὁ Βασίλειος ὁ Α΄ ἀνεκέρυξεν ἑαυτὸν Ἀρσακίδην, ἂν καὶ εἰς τὰς φλέβας του οὐδὲ ρανὶς αἵματος τῶν Ἀρσακιδῶν ἔρρεε. Τὸ γένος τῶν Ἀρσακιδῶν εἶχεν ἐκλείψει πρὸ πολλοῦ. Τὴν πατρότητα τοῦ χονδροειδοῦς αὐτοῦ ψεύδους, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, πρέπει νὰ ἀποδώσωμεν εἰς τὸν πολὺν πατριάρχη Φώτιον. Οἱ ἐρευνηταὶ εἶναι τῆς γνώμης ὅτι ὁ Βασίλειος διὰ τοῦ βήματος αὐτοῦ ἤθελε νὰ συγκαλύψῃ τὴν λαϊκὴν καταγωγὴν του καὶ νὰ νομιμοποιήσῃ τὴν ἀνάρρησίν του εἰς τὸν θρόνον τῶν αὐτοκρατόρων. Αὐτὸ εἶναι πολὺ πιθανόν, ἀλλὰ ἡ βασικὴ αἰτία ἦτο ἄλλη. Τὸ βῆμα τοῦ Βασιλείου εἶχε σοβαροὺς πολιτικοὺς σκοποὺς.

Ἡ Ἀρμενία διὰ τὴν αὐτοκρατορίαν εἶχε πάντοτε ἐξαιρετικὴν σημασίαν. Ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν ἀξίαν τοῦ χρυσοβούλλου ἐπὶ τῶν ἀποστελλομένων εἰς ξένα κράτη τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἐπισήμων ἐγγράφων τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς, δὲν εἶναι δύσκολον νὰ πεισθῶμεν, ὅτι διὰ τὸ Βυζάντιον μετὰ τὸ ἀραβικὸν χαλιφᾶτον τὴν πρώτην θέσιν κατεῖχεν ἡ Ἀρμενία. Τὰ ἀποστελλόμενα εἰς τὴν Βαγδάτην βυζαντινὰ ἐπίσημα ἔγγραφα ἔφερον βοῦλλαν τετρασολδίαν, εἰς δὲ τὴν Ἀρμενίαν τρισολδίαν. Ἄς σημειώσωμεν ὅτι τὰ ἀποστελλόμενα εἰς Φραγκίαν ἢ Γερμανίαν ἔγγραφα ἔφερον βοῦλλαν μονοσολδίαν.

Ἐπὶ τῆς δυναστείας τῶν Ἀρσακιδῶν πᾶσαι αἱ φεουδαρχικαὶ οἰκογένειαι (οἱ ναχαράροι) ἦσαν ὑποτελεῖς τῆς βασιλευούσης δυναστείας, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν οἰκογενειῶν τῶν Βαγραδιτῶν, Ἀρτζρουνιδῶν, Ἀντζεβατσί, Συνῆ καὶ ἄλλων, αἱ ὁποῖαι κατώρθωσαν νὰ ἐπιζήσουν κατὰ τὴν ἀραβοκρατίαν καὶ νὰ ἐγκαθιδρῦσουν τὸν Θ' αἰῶνα τὰ ἀνεξάρτητα περιγκιπᾶτά των. Ἀνακηρύττων ἑαυτὸν Ἀρσακίδην, ὁ Βασίλειος, εἶναι φυσικόν, νὰ θεωρῇ ἑαυτὸν δεσπότην ὅλων τῶν ἀνωτέρω καὶ νὰ σκοπεύῃ νὰ κυριαρχήσῃ ἐπ' αὐτῶν κατ' ἀρχὰς τουλάχιστον *de jure*. Τὸ ἀκριβὲς τῆς ἰδέας μας αὐτῆς ἐπικυρώνει πρῶτον ἡ ἐπιθυμία τοῦ Βασιλείου νὰ στεφθῇ ὑπὸ τοῦ Βαγραδίδου Ἀσῶτ (ἐπὶ τῆς δυναστείας τῶν Ἀρσακιδῶν ἕκαστον ὑψηλὸν αὐλικὸν ἢ στρατιωτικὸν λειτουργημᾶ κατεῖχεν ὠρισμένη φεουδαρχικὴ οἰκογένεια. Οἱ Βαγραδίται ἦσαν οἱ θέτοντες τὸ στέμμα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ βασιλέως), καὶ δεύτερον ἡ χαλκευμένη εἰς τὴν βυζαντινὴν αὐλὴν θεωρία, κατὰ τὴν ὁποίαν, δῆθεν «τοῦ . . . παλαιοῦ Ἀρσάκου, ὃς Πάρθων ἠγήσατο, ἐπὶ μέγα δόξης παρελθόντος καὶ ἀρετῆς, νόμος τοῖς ὕστερον ἐχρημάτισε μὴ ἄλλοθεν βασιλεύεσθαι μήτε Πάρθους μήτε Ἀρμενίους, ἀλλὰ μήτε Μήδους, ἢ παρὰ τοῦ γένους Ἀρσάκου καὶ τῶν ἀπογόνων αὐτοῦ». Ὁ σκοπὸς εἶναι σαφὴς καὶ εὐληπτος. Ἐφ' ὅσον ὁ Βασίλειος εἶναι

Ἄρσακίδης, τουτέστιν «ἀπόγονος» τοῦ ἐνδόξου καὶ ἑναρέτου Ἄρσάκου, κατὰ τὸν «νόμον» αὐτὸν ὁ Βασίλειος ἀναμένεται νὰ βασιλεύσῃ καὶ τῶν Ἀρμενίων.

Ἡ προοπτικὴ αὐτὴ δὲν ἦτο ἐπιθυμητὴ εἰς τοὺς Ἀρμενίους, οἱ ὅποιοι μετὰ διακοσίων ἐτῶν δουλείαν μόλις ἐπανέκτησαν τὴν ἀνεξαρτησίαν των.

Αἱ ἄρμενο-βυζαντινὰι σχέσεις ἐγένοντο στενότεραι ἐπὶ τῶν διαδόχων τοῦ Βασιλείου τοῦ Α' καὶ ἰδιαίτερος ἐπὶ Λέοντος τοῦ ΣΤ' καὶ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου. Θέλουσα νὰ ἐπωφεληθῇ ἀπὸ τὴν ἀφόρητον κατάστασιν τῆς Ἀρμενίας κατὰ τὴν περίοδον τῶν θηριωδιῶν τοῦ ἀμηνῶ τῆς Ἀτροπατηνῆς Γιουσούφ, ἡ βυζαντινὴ κυβέρνησις μέσῳ τοῦ πατριάρχου Νικολάου τοῦ Μυστικοῦ ἀπηυθύνθη πολλάκις εἰς τὸν Ἀρμένιον καθολικὸν Ἰωάννην τὸν ἐκ Δρασχανακέρτ καὶ τὸν Ἀρμένιον βασιλέα, ὑποσχομένη βοήθειαν ἔναντι τῆς ὁποίας ὅμως εἶχεν ὑπ' ὄψιν νὰ πορισθῇ πολιτικὰ ὄφελῃ. Ἡ βυζαντινὴ κυβέρνησις τὸ 913 προσεκάλεσε τὸν υἱὸν τοῦ βασιλέως Σμπάτ, τὸν μέλλοντα βασιλέα τῆς Ἀρμενίας Ἀσὼτ τὸν Β', νὰ ἐπισκεφθῇ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου μὲ μεγάλας τιμὰς ὑπεδέχθη αὐτὸν ἡ αὐτοκράτειρα Ζωή.

Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Λακαπηνοῦ ἀρχίζει ἡ ἀπροκάλυπτος ἐπιδρομὴ τοῦ Βυζαντίου διὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Ἀρμενίας. Τὸ 934 διὰ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Κουρκούα καὶ Μελία - Μλὲχ κυριεύεται ἡ Μελιτηνὴ, ἡ πρωτεύουσα τῆς Γ' Ἀρμενίας τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τὸ 949 διὰ τοῦ Θεοφίλου, τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ μέλλοντος αὐτοκράτορος Ἰωάννου τοῦ Τσιμισκῆ, κυριεύεται «τὸ ἀνδρείοτατον καὶ πανθαύμαστον κάστρον» τῆς Θεοδοσιουπόλεως, τὸ 966 ὁ Νικηφόρος ὁ Φωκᾶς φέρει εἰς πέρας τὸ Anschluss τοῦ Ταρών. Ἡ περαιτέρω μετωπικὴ ἐπίθεσις τοῦ Βυζαντίου κατὰ τῆς Ἀρμενίας ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωάννου τοῦ Τσιμισκῆ δὲν εἶχε θετικὰ ἀποτελέσματα. Ἡ αὐτοκρατορία υἱοθετεῖ νέαν πολιτικὴν, τὴν ἐσωτερικὴν ἐξάρθρωσιν τῆς Ἀρμενίας καὶ τὴν κατὰ τμήματα κατάκτησίν της. Κυριεύεται τὸ Τάϊκ, ἡ Βαασπρακανία, τὸ Σιράκ καὶ Βανάντ (ἡ Μεγάλῃ Ἀρμενία τῶν βυζαντινῶν πηγῶν), καταλύονται τὰ κράτη τῶν Βαγρατιδῶν καὶ Ἀρτζζουνιδῶν. Εἰς περίοδον ἑκατὸν περίπου ἐτῶν ἡ αὐτοκρατορία κατακτᾷ ὅλην σχεδὸν τὴν Ἀρμενίαν.

Ἡ χώρα διαιρεῖται εἰς στρατιωτικο-πολιτικὰς περιφερείας - κατεπανᾶτα, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν δοῦκα ἢ κατεπάνω. Τὸ Βυζάντιον ἐγκαθιστᾷ εἰς τὴν Ἀρμενίαν τὴν ἰδικὴν της τάξιν καὶ φορολογικὸν σύστημα. Τὸ ἄρμενικὸν καθολικοσᾶτον τοῦ Ἀνίου καταργεῖται, ὁ καθολικὸς ἄγεται εἰς ἐπίτιμον ἐξορίαν πλησιέστερον τῆς πρωτεύουσας τοῦ Βυζαντίου. Ἡ βυζαντινὴ κυβέρνησις ἐγνώριζε πολὺ καλά, ὅτι μετὰ τὴν ἐξόντωσιν τοῦ ἄρμενικοῦ κράτους ἡ μόνη ἐνοποιοῦσα δύναμις τῶν Ἀρμενίων ἦτο τὸ ἄρμενικὸν καθολικοσᾶτον.

Τὸ Βυζάντιον κρίνει πρωτεῦον ζήτημα τὴν ἐκτόπισιν τῆς ἰθαγενοῦς ἀριστοκρατίας. Παρέχον εἰς αὐτὴν τιμάς, κτήματα, ἀξιώματα καὶ τίτλους ἐπιτυγχάνει νὰ μετοικήσῃ εἰς τὴν Δύσιν μέγαν ἀριθμὸν Ἀρμενίων εὐπατριδῶν. Ὁ ἀρμενικὸς στρατὸς «ἄμφι τὰς πενήκοντα χιλιάδας ἀριθμούμενος», ὁ ὁποῖος ἀμέσως μετὰ τὴν κατάκτησιν τῆς χώρας ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τῆς βυζαντινῆς κυβερνήσεως διὰ κατάκτησιν νέων χωρῶν, κατελύθη ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου. Ὁ αὐτοκράτωρ κατὰ τὸν Σκυλίτην «ἀντὶ στρατιωτῶν φόρους πολλοὺς ἐπορίζετο» εἰς τὴν Ἀρμενίαν. Καὶ αὐτὸ κατὰ τὴν ἐποχὴν, ὅτε ἡ τουρκικὴ ἀπειλὴ ἐγένετο ὄλοεν αἰσθητή.

Ἐὰν πιστεύσωμεν τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, ἡ κυρία αἰτία τῆς καταλύσεως τῶν ἀρμενικῶν στρατευμάτων ἦτο ἡ πλεονεξία τοῦ βασιλέως, ὁ ὁποῖος «ἀφειδῶς τὰ δημόσια καταναλίσκων χρήματα . . . εἰς μεγάλην ἤλασε ἔνδειαν». Ὁ Ἀρμένιος ἱστορικὸς τοῦ ΙΑ' αἰῶνος Ἀριστακὸς εἶναι δηκτικώτερος. «Τὸν πλοῦτον, — γράφει αὐτός, — τὸν ὁποῖον συνήθροιζες ἀπὸ ὅλας τὰς χώρας ὡς φόρους καὶ τοὺς ὁποῖους ἦτο προσῆκον νὰ διανείμῃ εἰς τοὺς ἱππεῖς διὰ νὰ αὐξήσῃ τὸν ἀριθμὸν τοῦ προωρισμένου νὰ ἀντιμετωπίσῃ τοὺς ἐχθροὺς ἱππικῶν . . . ὁ Μονομάχος κατεσπατάλα εἰς πόρναις καὶ οὐδόλως κατετρούχετο ἀπὸ ἀνησυχίαν ἐπὶ τῷ ἀφανισμῷ τῆς χώρας».

Τὴν ρόγαν πενήντα χιλιάδων στρατιωτῶν «ὁ κατεχόμενος, — κατὰ τὸν Σκυλίτην, — ὑπὸ τῆς συνήθους νόσου τῆς ποδάγρας» κατάκοιτος Μονομάχος εἶναι ἀπίθανον νὰ διεσκόρπιζε ἐπὶ Μαγδαληνῶν, ὅσον καὶ ἀκριβαί (καὶ μὲ τὰς δύο σημασίας τῆς λέξεως) νὰ ἦσαν αὐταὶ διὰ τὴν καρδίαν καὶ τὸ βαλάντιόν του. Ἡ μεταρρυθμίσις τοῦ Μονομάχου εἶχε πολὺ σοβαρώτερα ἐλατήρια.

Ὁ Κεκαυμένος μὲ πικρίαν γράφει περὶ τῆς ἀπρεποῦς δράσεως τῆς βυζαντινῆς διοικήσεως εἰς τὴν χώραν καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὰς παραμεθοριοὺς περιοχάς. Ἐναντίον τῶν ἀνομιῶν τῆς διοικήσεως αὐτῆς ἀντεπεξήρχετο ὁ ἰθαγενὴς πληθυσμός, ἡ δυσαρέσκεια τοῦ ὁποῖου ὄχι σπανίως μειωτέροτο εἰς ἐξεγέρσεις κατὰ τῆς κεντρικῆς κυβερνήσεως. Εἰς τὰς ἐξεγέρσεις αὐτὰς ἐλάμβανον μέρος καὶ αἱ ἰθαγενεῖς ἔνοπλοι δυνάμεις. Ἡ βυζαντινὴ κυβερνήσις εἰς τὴν ἐπιδιώξιν νὰ εὗρῃ διέξοξον ἐκ τῆς τοιαύτης καταστάσεως, ἐξέλεξε τὴν χειροτέραν ὁδόν, διέλυσε τὰ ἰθαγενῆ στρατεύματα. Εἰς τὴν Ἀρμενίαν ἐξηνεμίσθη ἡ δύναμις, ἡ ὁποία θὰ ἦτο εἰς θέσιν νὰ προασπίσῃ τὴν χώραν καὶ τὸν λαὸν ἀπὸ τοὺς Τούρκους, νὰ ἐκδιώξῃ αὐτοὺς ἀπὸ τὴν χώραν, νὰ μὴ δώσῃ εἰς αὐτοὺς τὴν δυνατότητα νὰ ἐγκατασταθοῦν μονίμως, καὶ ταυτοχρόνως νὰ περιβάλλῃ τὴν αὐτοκρατορίαν μὲ τεῖχος σθεναρόν. Τὰς βυζαντινὰς φρουράς εἰς τὴν Ἀρμενίαν, αἱ ὁποῖαι ἦσαν συγκροτημέναι κυρίως ἐκ ξένων μισθοφόρων, ὀλίγον ἐνδιέφερε ἡ ἄμυνα ξένης χώρας καὶ ξένου

λαοῦ. Ἐν ὀνόματι τίνος, παραδείγματος χάριν, οἱ Βούλγαροι τῶν Μογλένων θὰ ἔχουν τὸ αἷμά των εἰς τὸ Βασπουρκάν, οἱ Ρῶσοι εἰς τὸ Τάϊκ, οἱ Βάραγγοι εἰς τὸ Παϊπέρετ, οἱ Οὐζοὶ καὶ οἱ Πετσενέγκοι εἰς τὸ Μαναζκέρετ;

Οἱ σύγχρονοι τῶν τουρκικῶν κατακτήσεων Ἀρμένιοι ἱστορικοὶ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος δὲν βλέπουν εἰσέτι τὰ ἐπακόλουθα αὐτῶν. Αὐτοὶ παρουσιάζονται ὡς ἀπλοῖ ἀφηγηταὶ τῶν γεγονότων. Ἀλλὰ μετὰ παρέλευσιν ἡμισαίων περίπου ἑκατονταετίας, ὅταν αἱ θηριωδία τῶν Τούρκων Σελτζούκων εἰς τὴν Ἀρμενίαν θὰ ἀποκορυφωθοῦν, ὅταν οἱ Ἀρμένιοι θὰ ἰδοῦν ὅτι ἡ χώρα των, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀρμένιον ἱστορικὸν τοῦ ΙΑ' αἰῶνος Ματθαῖον τὸν Ἐδεσσηνόν, «ἀπὸ ἀνθόκηπον, ἀπὸ παράδεισον μετετρέπη εἰς ἀκανθῶνα» ὅτι ἐξηφανίσθη ἡ χαρὰ ἀπὸ τὴν χώραν, ἔσβησαν οἱ ἤχοι τῆς λύρας καὶ τῶν κυμβάλων, καὶ κατέκλυσαν αὐτὴν οἱ θρηνοὶ καὶ οἱ λυγμοί», ὅταν κατὰ ποίαν φορὰν αὐτοὶ λαβόντες εἰς χεῖρας τὴν βακτηρίαν τοῦ ἀπάτριδος, θὰ ἀρχίσουν καὶ πάλιν νὰ περιπλανῶνται εἰς τὸν κόσμον, κατὰ τὸν ἴδιον ἱστορικὸν «ὡς οἱ πλανώμενοι ἀστέρες», τότε οἱ Ἀρμένιοι θὰ ἐρευνήσουν διὰ νὰ εὑρουν τὸν αἴτιον τῆς καταστάσεως αὐτῆς. Ὁ ἱστορικὸς θὰ γράψῃ εἰς τὴν περίπτυστον «Χρονογραφίαν» του· «Ποῖος δύναται νὰ ἱστορήσῃ καθ' ἐξῆς τὸν θρηνον τῆς μεταμελείας τῶν Ἀρμενίων, τὴν ἀπώλειαν τῆς χώρας των, τὰ βάσανα, τὰ ὅποια ὑπέστησαν ἀπὸ τὰ ἄνομα καὶ αἰμοβόρα θηρία, τοὺς τουρκικοὺς στρατοὺς, ἐξ αἰτίας τῆς ἀπουσίας τοῦ ἀμύνοντος, ἐξ αἰτίας τῶν ψευδοφρουρῶν. . .». Οἱ Ρωμαῖοι ἐξεκένωσαν συστηματικῶς τὴν χώραν τῶν Ἀρμενίων ἐκ τῶν ἀνδρείων στρατιωτικῶν της, ἀπεξένωσαν αὐτοὺς ἀπὸ τοὺς οἴκους καὶ τὰς περιοχάς των, κατήργησαν τὸ βασιλεῖον τῶν Ἀρμενίων, ἐκρήμνισαν τὰ τεῖχη τῆς χώρας διὰ τῆς διαλύσεως τῶν ἐνόπλων της δυνάμεων . . .

Ἀλλὰ τὴν τόσον εὐχερῆ ὑπὸ τῶν Τούρκων κατάκτησιν τῆς Ἀρμενίας δὲν θὰ ἦτο ὀρθὸν νὰ θεωρήσωμεν ἐπακόλουθον μόνον καὶ μόνον τῆς ἐσφαλμένης πολιτικῆς τοῦ Βυζαντίου. Τὴν κατάκτησιν τῆς Ἀρμενίας ὑπὸ τῶν Τούρκων προ-παρεσκεύασαν ἀπὸ τὸν Ζ' αἰῶνα οἱ Ἀραβες, ἡ πολιτικὴ τῶν ὁποίων ἔναντι τῆς Ἀρμενίας ἦτο ὅλως διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνην τῶν Σασανιδῶν καὶ τῶν Βυζαντινῶν. Μόνον τρία πράγματα ἐνδιέφερον τοὺς τελευταίους, ἡ πολιτικὴ ὑπόταξις τῆς χώρας, ἡ εἰσπραξις φόρων καὶ ἡ ἐκμετάλλευσις τῶν ἐντοπιῶν ἐνόπλων δυνάμεων. Τὸ περισσότερον τὸ ὅποῖον ἔπραττον αὐτοὶ ἦτο ἡ ἐγκατάστασις φρουρῶν. Οἱ Ἀραβες ὅμως, ἰδιαιτέρως ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς δυναστείας τῶν Ἀββασιδῶν, ἤρχισαν συστηματικῶς νὰ ἐποικίζουσιν εἰς τὴν Ἀρμενίαν ἀραβικοὺς πληθυσμούς, ἀραβικὰ φυλάς, νὰ ἰδρύνουσιν ἀραβικὰ ἐμιράτα διαφόρων φυλῶν (τῶν Σαϊμπανιδῶν, Καϊσίκων, Οὐθμανίκων, Τζαχαφίτων, Ζουραρίκων, Σαλαριδῶν, Μερβανιδῶν καὶ ἄλλων). Τὸ ἀρχιπέλαγος τῶν μουσουλμανικῶν αὐτῶν πληθυσμῶν εἰς τὴν

Ἄρμενίαν ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ἔπαιξεν διὰ τοὺς Σελτζούκους ρόλον πέμπτης φάλαγγος.

Καὶ εἰς τὴν περίοδον αὐτὴν καίτοι συνεχίσθη ὁ πολιτικὸς καὶ θρησκευτικὸς ἀνταγωνισμὸς, αἱ οἰκονομικαὶ καὶ πολιτιστικαὶ σχέσεις μεταξὺ Ἄρμενίας καὶ Βυζαντίου ἀνεπτύχθησαν οὐσιωδῶς. Ὁ ἀραβο-βυζαντινὸς ἀνταγωνισμὸς ἐπέδρασεν ἀρνητικῶς ἐπὶ τοῦ διεθνοῦς διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου. Ἀπὸ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ Θ' αἰῶνος ἡ Ἄρμενία γίνεται ἰδεῶδες κράτος - συγκρουστήρ, ὅπου συναντῶνται τὰ ἐρχόμενα ἀπὸ τὸ Βυζάντιον καὶ τὴν Ἀραβίαν ἐμπορικὰ καραβάνια. Εὐδοκιμοῦν μεγάλως αἱ πόλεις τῆς Ἄρμενίας, αἱ ὁποῖαι λαμβάνουν ἐνεργὸν μέρος εἰς τὸ διεθνὲς ἐμπόριον μὲ τὴν ἰδικὴν των παραγωγὴν, τῆς ὁποίας πολλὰ εἶδη ἦσαν γνωστὰ εἰς τὰς ἀγορὰς τοῦ Βυζαντίου. Ταυτοχρόνως τὰ βυζαντινὰ ἐμπορεύματα πωλοῦνται εἰς τὰς ἀγορὰς τῆς Ἄρμενίας. Τὰ πορίσματα τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν εἰς τὰς κυριωτέρας πόλεις τῆς μεσαιωνικῆς Ἄρμενίας, καὶ κυρίως εἰς τὸ Ἄνιον καὶ Δβὶν εἶναι οἱ καλύτεροι μάρτυρες.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν τοὺς Ἄρμενίους, ὅπως καὶ εἰς τὸ παρελθόν, ἐνδιέφερον πολὺ ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ λογοτεχνία καὶ τέχνη, περὶ τῶν ὁποίων ἐλάμβανον γνῶσιν μέσφ τοῦ Βυζαντίου. Ἀπὸ τοὺς διασήμους παράγοντας τοῦ μεσαιωνικοῦ ἀρμενικοῦ πολιτισμοῦ πρέπει νὰ ὑπογραμμίσωμεν κυρίως τὸ ὄνομα τοῦ Γρηγορίου Μαγίστρου Παχλαβουνί, τοῦ διαπρεποῦς φιλοσόφου τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, στρατιωτικοῦ, μεγάλου γνώστου τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ Γρηγόριος ὁ Μάγιστρος, δυστυχῶς, ἄγνωστος εἰς τοὺς Ἑλληνας μεσαιωνιστάς, εἶναι πλάσμα τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου καὶ πολιτισμοῦ. Αἱ ἐπιστολαὶ του βροῖθουν εἰκόνων τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας καὶ ἱστορίας τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα δημιουργήματα τοῦ εἴδους τῆς ἐπιστολογραφίας, ποῦ ἦτο τόσον τῆς μόδας εἰς τὸ Βυζάντιον κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα. Μέγας γνώστης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ πολιτισμοῦ, ὁ Γρηγόριος ὁ Μάγιστρος μεταφράζει ἐκ τῆς ἑλληνικῆς τὴν «Γεωμετρίαν» τοῦ Εὐκλείδου, τοὺς διαλόγους τοῦ Πλάτωνος «Τίμαιος» καὶ «Φαίδων» καὶ ἄλλα ἔργα, γράφων εἰσέτι εἰς τὸν παραλήπτην, ὅτι «ἐὰν ὁ Θεὸς μακρύνῃ τὴν ζωὴν του ἄνευ ἄλλου θὰ μεταφράσῃ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ἔργα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ Σύρων συγγραφέων». Ὁ Γρηγόριος Παχλαβουνί, ὁ ὁποῖος ἔλαβε τὸν τίτλον τοῦ μαγίστρου καὶ τὴν ἀξίαν τοῦ βεστάρχου ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν αὐλήν, μετὰ τὴν κατάρρευσιν τοῦ ἀρμενικοῦ κράτους τῶν Βαγρατιδῶν, ἄνω τῶν δέκα ἐτῶν ὑπηρέτησεν εἰς τὸν βυζαντινὸν στρατόν, ἐγένετο κατεπάνω τῶν βυζαντινῶν θεμάτων τῆς Βαασπρακανίας, Ταρών, Δερζηνῆς, Μεσοποταμίας καὶ ἄλλων, δι' αὐτὸ ἐξ αὐτῆς τῆς ἀπόψεως εἶναι ἐνδιαφέρουσα προσωπικότης εἰς τὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν δὲν ἔπαυσεν ἡ στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ δραῖσις τῶν Ἀρμενίων εἰς τὸ Βυζάντιον. Ἀναβαίνουν εἰς τὴν σκηνὴν τῆς ἱστορίας νέα πρόσωπα, τὰ ὁποῖα θεωροῦνται ἡ δόξα τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, καίτοι ἡ δραῖσίς των, ὅπως καὶ εἰς τὸ παρελθόν, εἶναι κυρίως ἐπιβλαβῆς διὰ τὴν Ἀρμενίαν καὶ τοὺς Ἀρμένιους. Ἀπὸ τοὺς αὐτοκράτορας πρέπει νὰ ὑπογραμμίσωμεν τὰ ὀνόματα τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Λακαπηνοῦ, τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ καὶ τοῦ Ἰωάννου Τσιμισκῆ, ἀπὸ τοὺς στρατηγούς τοῦ Μελία - Μιλέχ «νέου Βελισσαρίου», τοῦ Ἰωάννου Κουρκούα, τοῦ Βάρδα Σκληροῦ, τοῦ Βάρδα Φωκᾶ καὶ ἄλλων. Δὲν ἔπαυσαν καὶ αἱ σχέσεις ἄλλου χαρακτῆρος. Σύμφωνα μὲ τὴν «Χρονογραφίαν» τοῦ Στεφάνου τοῦ Ταρωνίτου, τὸν κατεδαφισθέντα ἀπὸ τὸν σεισμόν τοῦ 989 ναὸν (μᾶλλον τὸν τροῦλον) τῆς Ἁγίας Σοφίας ἀνοικοδόμησεν ὁ Ἀρμένιος ἀρχιτέκτων Τυριδάτης.

* * *

Τὴν 19ην Αὐγούστου τοῦ 1071 εἰς τὸ Μαναζκέρτ τῆς Ἀρμενίας τὸ ζήτημα τοῦ κυρίου τῆς Μικρασιατικῆς χερσονήσου ἐλύθη εἰς ὄφελος τῶν Τούρκων. Μετὰ τοῦτο δὲν δύναται, φυσικά, νὰ γίνεταί λόγος περὶ ἀρμενο-βυζαντινῶν δμαλῶν σχέσεων, ἂν καὶ ἐπιφανεῖς Ἀρμένιοι παράγοντες ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐφαίνοντο εἰς τὸν ὄλοεν ἀμαυρούμενον ὀρίζοντα τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

Καίτοι ἡ κατάκτησις τῆς Μικρασιατικῆς χερσονήσου ὑπὸ τῶν Σελτζούκων ἔθεσε τέρμα εἰς τὰς ἀρμενο-βυζαντινὰς σχέσεις (ἔχομεν ὑπ' ὄψιν τὴν καθεαυτὴν Ἀρμενίαν), παρ' ὅλα ταῦτα αἱ σχέσεις αὐταὶ συνεχίσθησαν ἐκτὸς τῆς Ἀρμενίας, εἰς τὴν Κιλικίαν, ὅπου οἱ εὐρόντες ἄσυλον καὶ καταφύγιον ἀπὸ τοὺς διωγμοὺς τῶν Τούρκων χιλιάδες Ἀρμένιοι ἐγκαθίδρυσαν πριγκηπᾶτα καὶ βασιλείον. Ὁ πρῶτος Ἀρμένιος βασιλεὺς τοῦ κράτους τῆς Κιλικίας Λεβὸν ὁ Β' ἔλαβεν τὸ στέμμα του ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν αὐλήν.

Τὸ ἀρμενικὸν κράτος τῆς Κιλικίας εἶχε τόσον στενὰς σχέσεις μὲ τὸ Βυζάντιον, ὥστε ἀπὸ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος ἐπανελήφθησαν αἱ συζητήσεις διὰ τὴν ἔνωσιν τῶν δύο ἐκκλησιῶν. Αἱ διαπραγματεύσεις αὐταὶ διεξήχθησαν ὑπὸ τῶν Ἀρμενίων καθολικῶν Νερσὲς τοῦ Χαρίεντος καὶ Γρηγορίου τοῦ Δ' μετὰ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ καὶ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Μιχαήλ. Ἡ ἐκτενὴς ἀλληλογραφία των διεσώθη μόνον εἰς τὴν ἀρμενικὴν γλῶσσαν.

Τὸ ἀρμενικὸν κράτος τῆς Κιλικίας εἶχεν ὡσαύτως μετὰ τοῦ Βυζαντίου εὐρείας οἰκονομικὰς καὶ ἐμπορικὰς σχέσεις. Ὁ ἐμπορικὸς στόλος τῆς Ἀρμενοκιλικίας διέπλεε τὸ Αἰγαῖον πέλαγος καὶ τὴν Μεσόγειον. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ αὐτῇ θέλω νὰ σᾶς θυμίσω ἓνα παλαιόν, ὅπως φαίνεται πολὺ παλαιόν, σκωπτικὸν τὴν κυρίαν

σημασίαν τοῦ ὁποίου, δυστυχῶς ἔχουν λησμονήσει καὶ οἱ Ἕλληνες, καὶ οἱ Ἀρμένιοι.

Ἦμουν μικρὸ παιδί καὶ οἱ Ἕλληνες φίλοι μου εἶχαν τὴν συνήθειαν νὰ μὲ πειράζουσαν μὲ τὸ «Ἀρμένικο βαπόρι ἔρχεται ἀπὸ τὴν Ἀρμενία». Ὅσο μικρὸς καὶ ἂν ἦμουν, ἐγνώριζα καλὰ ὅτι ἡ Ἀρμενία εἶναι χώρα ὄρεινή, δὲν ἔχει οὔτε θάλασσαν, οὔτε λιμένας (ἂν καὶ τὸ βαπόρι τοῦ Νῶε, ἔχω ὑπ' ὄψιν μου τὴν κιβωτόν, ἔπλευσε εἰς τὴν Ἀρμενίαν καί, κατὰ τὴν βίβλον τῆς Γενέσεως, ἐκάθησεν ἐπὶ τὰ ὄρη τὰ Ἀραράτ. Ἀλλὰ δι' αὐτὸ ἔπρεπε ὁ Θεὸς νὰ βρέξῃ σαράντα ἡμέρας καὶ νύκτας, νὰ γίνῃ ὁ παγκόσμιος κατακλυσμός).

Κατὰ τὴν δεκαετίαν τοῦ 1930 ὁ πατέρας μου ἔγραφε μίαν διατριβὴν «Τὰ ἴχνη τῶν Ἀρμενίων αἰρετικῶν εἰς τὴν Βόρειον Ἑλλάδα» καὶ μεταξὺ διαφόρων πηγῶν ἐξεμεταλλεύθη καὶ τὴν «Μάγισσα», ἓνα ὠραῖον ἑλληνικὸν τραγούδι, τὸ ὁποῖον εἶχε δημοσιεύσει ὁ Νικόλαος Πολίτης. Κατὰ τὸ τραγούδι αὐτὸ ἡ μάγισσα εἶναι Ἀρμένισσα, ἡ ὁποία ἔχει μαγεύσει ἓνα Ἑλληνόπουλον, ἀρχοντόπουλον, τὸ ὁποῖον μὲ τὸ καράβι του, δὲν κάνω λάθος, μὲ τὸ καράβι του, πηγαίνει εἰς τὴν Ἀρμενίαν νὰ εὔρῃ τὴν ἀρμένισσαν μάγισσαν. Ὁ πατέρας μου δὲν μπόρεσε νὰ ἐξηγήσῃ πῶς τὸ ἀρχοντόπουλον αὐτὸ πηγαίνει εἰς τὴν Ἀρμενίαν μὲ καράβι.

Μετὰ πολλὰ χρόνια εἰς τὴν συλλογὴν Συμαϊκῶν δημοδῶν ᾠσμάτων ἐκδοθέντων ὑπὸ τοῦ Δημοσθένους Χαβιαρά, ἐγὼ ἀνεκάλυψα μίαν ἄλλην διασκευὴν τοῦ τραγουδιοῦ αὐτοῦ. Τὸ ἀρχοντόπουλον ἀποτεινόμενον εἰς τὴν γυναῖκά του, λέγει·

*«κ' ἐγὼ, κυρά μου, πάω μέσ' τὴν Ἀρμενία
νὰ πάρ' Ἀρμενοπούλλα, νᾶναι καὶ μάγισσα,
μαγειόβγει τὰ καράβια καὶ τῆθ θάλασσα·
τὸν οὐρανὸ μαγιόβγει, ἄστρα δέβ' βγάλλει,
τῆθ θάλασσα μαγειόβγει, κῶμα δὲγ κάμνει,
μαγειόβγει με καὶ μένα, ποιὸ δέμ με θωρεῖς».*

Τώρα δι' ἐμὲ εἶναι φανερόν, ὅτι καὶ τὸ σκωπτικόν, καὶ τὸ τραγούδι ἔχει ὑπ' ὄψιν του ὄχι τὴν εὐρισκομένην εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Ἀραράτ Ἀρμενίαν, ἀλλὰ τὴν Ἀρμενοκιλικίαν, ἡ ὁποία εἶχε μεγάλους λιμένας ἕως τοῦ Κωρούκου καὶ τῆς Ἀγιάς, εἶχε μεγάλον στόλον. Ἔχει ὑπ' ὄψιν του τὴν Ἀρμενοκιλικίαν, ἡ ὁποία κατὰ τοὺς IB' - ID' αἰῶνας ἦτο τόσον ἀρμενικὴ, ὥστε εἰς τὸ Βυζάντιον αἱ ἔννοιαι Ἀρμενία καὶ Κιλικία ἔγιναν συνώνυμοι εἰς δὲ τοὺς βυζαντινοὺς γεωγραφικοὺς ὀδηγοὺς ἤρχισαν νὰ δίδουν ἐξηγήσιν, ὅτι «Κιλικία ἡ Ἀρμενία, Κίλιξ ὁ Ἀρμένιος».

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΔ' αἰῶνος τὸ ἄρμενικὸν βασίλειον τῆς Κιλικίας κατέρρευσεν ὑπὸ τὰς πληγὰς τῶν Μамελούκων καὶ κατὰ συνέπειαν εὗρον τέλος καὶ αἱ ἄρμενο-βυζαντιναὶ πολιτικά, οἰκονομικά καὶ ἐκκλησιαστικά σχέσεις, ἃν καὶ μέχρι τὴν πτώσιν τοῦ Βυζαντίου τὸ ἄρμενικὸν στοιχεῖον συνέχιζε νὰ παίζη ρόλον εἰς τὴν ζωὴν τῆς αὐτοκρατορίας, τὴν ὁποίαν οἱ Ἄρμενιοὶ ἐθεώρουν κράτος συγγενὲς καὶ φίλον. Τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐθρήνησαν καὶ οἱ Ἄρμενιοι. Ἐξ αὐτῶν ὁ Ἀβραάμ ἐξ Ἀγκύρας καὶ ὁ Ἀρακὲλ ἐκ Μπαγές (νῦν Μπιτλῖς), αὐτόπται μάρτυρες τῆς ἀλώσεως, θὰ γράψουν καὶ ἐκτενεῖς θρήνους, θὰ σημειώσουν μετὰ μεγάλης πικρίας, ὅτι «ἡ δόξα καὶ ἡ τιμὴ πάσης τῆς ἀνθρωπότητος, ἡ κατοικία τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀγγέλων πόλις Στιμπόλ, μετετρέπη ὑπὸ τῶν ἀλλοφύλων εἰς τόπον ἀναψυχῆς καὶ διαμονῆς τῶν κακούργων καὶ δαιμόνων».

Τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας οἱ ἰθύνοντες τῆς ὑψηλῆς Πύλης ἔκαμον τὸ πᾶν διὰ νὰ σπεύρουν ζιζάνια μετὰ τῶν δύο λαῶν μας. Ὅχι μόνον ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὸ «διαίρει καὶ βασίλευε» οἱ ἐκλεκτοὶ τοῦ προφήτου ἦσαν τόσον ἰσχυροί, οἱ δὲ ραγιαῖδες τόσον ἀσθενεῖς, ὥστε δὲν ὑπῆρχεν τόση μεγάλη ἀνάγκη εἰς αὐτό. Τὸ κύριον κίνητρον ἦτο ἡ καταλήστευσις αὐτῶν, ὁ σφετερισμὸς τοῦ ἰδρωτός των. Εἰς ἡμερησίαν διάταξιν ἦτο τὸ «διαίρει καὶ λήστευε». Εἶναι ἀρκετὸν νὰ διαβάσῃ κανεὶς τὴν «Χρονογραφίαν» τοῦ Ἄρμενίου ἱστορικοῦ Γρηγορίου τοῦ ἐκ Δαρανάλεως (1576 - 1643), ὡς καὶ τὰ ἐκδοθέντα ὑπὸ τοῦ Παπαδοπούλου τοῦ Κεραμέως εἰς τὸν Α' καὶ ΣΤ' τόμον τῶν «Ἀναλέκτων Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας» ὑπομνήματα τοῦ μητροπολίτου Καισαρείας, τῆς Παλαιστίνης τοῦ ἐξ Ἀθηνῶν Παρθενίου καὶ τοῦ Νεοφύτου Κυπρίου διὰ νὰ λάβῃ μίαν γενικὴν ἰδέαν διὰ τὸ πόσον θλιβερὰ ἀποτελέσματα καὶ διὰ τοὺς Ἕλληνας, καὶ διὰ τοὺς Ἄρμενίους εἶχεν ἡ πολιτικὴ αὐτή. Ἀλλὰ οἱ φωτεινότεροι παράγοντες τῶν δύο μας λαῶν ἐγνώριζαν καλά, ὅτι δύναται νὰ λυτρωθοῦν μόνον διὰ συντονισμένων διαβημάτων. Αὐτοὶ εἰς πείσμα κατὰ τῶν ἐνεργειῶν τῶν Τούρκων νὰ ἀνάψουν τὸν δαυλὸν τῆς διχονοίας μετὰ τῶν Ἄρμενίων καὶ Ἑλλήνων, ἐπιχειροῦν πᾶν τὸ δυνατόν διὰ τὴν ὀργάνωσιν κοινῆς ἀγῶνος. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Κρητικοῦ πολέμου τοῦ 1645 - 1669 ὁ Ἄρμενιος Μαχτεσί Σαχμουράτ ἔρχεται εἰς Παρισίους καὶ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Λουδοβίκον τὸν ΙΔ' καὶ προφορικῶς καὶ γραπτῶς. Περιγράφων τὴν ἀθλίαν κατάστασιν τῶν χριστιανῶν τῆς Τουρκίας, ὁ Μαχτεσί Σαχμουράτ γράφει πρὸς τὸν Λουδοβίκον, ὅτι «οἱ χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολῆς εἶναι ἀδύνατοι νὰ φέρουν τὸν τουρκικὸν ζυγόν, πάντες, ὡς ἐπληροφόρησαν Ὑμᾶς οἱ Ἕλληνες τῆς Ἑλλάδος, οἱ Ἕλληνες τοῦ Εὐξείνου Πόντου, οἱ Ἰβήρες καὶ Σύροι, εἶναι ἔτοιμοι νὰ ἐξεγερθοῦν κατὰ τοῦ σουλτάνου καὶ τῶν πασάδων του». Ἐν συνεχείᾳ τοῦ ὑπομνήματός του πρὸς τὸν Λουδοβίκον ὁ Ἄρμενιος παράγων γράφει, ὅτι «ἐὰν τὰ

στρατεύματα τῶν χριστιανῶν πλησιάσουν καὶ ἐπιτεθοῦν κατὰ τῶν νήσων τοῦ Ἀρχιπελάγους καὶ τῶν παραλίων τῆς Κύπρου, ὅταν αἱ στρατιαὶ τῆς Ὑμετέρας Μεγαλειότητος καταλάβουν τὴν Κωνσταντινούπολιν, καὶ οἱ Μοσχοβίται ἐπιτεθοῦν κατὰ τῆς Τραπεζοῦντος, ἐνωθέντες μετὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν ἄλλων χριστιανῶν, δύνανται νὰ προκαλέσουν ἀναστάτῳσιν εἰς τὴν Ἀνατολίαν».

Κατὰ τὰ τέλη τῆς 18ης ἑκατονταετίας ἐκ τῶν λαμπροτέρων φυσιογνωμιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ὁ μέγας Ρήγας Φεραῖος θὰ γράψῃ εἰς τὸν Θούριόν του·

*Βούλγαροι κι' Ἀρβανίτες, Ἀρμένιοι καὶ Ρωμιοί,
ἀράπηδες καὶ ἄσπροι, μὲ μιὰ κοινὴ δομὴ
γιὰ τὴν Ἐλευθερίαν νὰ ζώσωμεν σπαθὶ
πὼς εἴμασθ' ἀντρειωμένοι, παντοῦ νὰ ξακουσθῆῃ.*

Εἰς τὸ 7ον ἄρθρον τοῦ Συντάγματός του τῆς Ἐλευθέρας Ἑλλάδος ὁ Ρήγας θεωρεῖ κυρίαρχον λαὸν ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς Ἑλλάδος. «Χωρὶς ἐξαίρεσιν θρησκείας καὶ διαλέκτου, Ἕλληνες, Ἀλβανοί, Βλάχοι, Ἀρμένηδες, Τοῦρκοι καὶ κάθε ἄλλο εἶδος γενεᾶς», εἰς δὲ τὸ 122ον βεβαιοῖ «εἰς ὅλους τοὺς Ἕλληνας, Τούρκους, Ἀρμένηδες, τὴν ἰσοτιμίαν, τὴν ἐλευθερίαν, τὴν σιγουρότητα, τὴν ἐξουσίαν τῶν ὑποστατικῶν ἐκάστου . . . » κ.τ.λ.

Εἶναι γνωστόν, ὅτι τὰ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας ἐμνήθησαν καὶ οἱ Ἀρμένιοι. Ὑπάρχουν ἔγγραφα, τὰ ὁποῖα ἐπικυρώνουν τὴν συμμετοχὴν τῶν Ἀρμενίων τοῦ Ἰσμαήλ. Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1821 εὔρεν ἀντίλαλον ὄχι μόνον εἰς τὴν Ἀρμενίαν καὶ τὸν Καύκασον, ἀλλὰ καὶ εἰς ὅλας τὰς ἀρμενικὰς παροικίας τοῦ ἐξωτερικοῦ. Τὸ 1822 ἀρμενικὸν περιοδικὸν τῆς Καλκούτας τῶν Ἰνδιῶν ἔγραφε, ὅτι «τὸ ἔθνος τῶν Ἀρμενίων πρέπει νὰ δράσῃ ὡς οἱ Ἕλληνες» τουτέστι νὰ ἐξεγερθῆ κατὰ τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Καὶ τὰ ἐπόμενα ἔτη αἱ μορφαὶ τῶν Ἑλλήνων ἠρώων τοῦ '21 δὲν ἔλειπον ἐκ τῶν σελίδων τῶν ἀρμενικῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν. Καὶ αὐτὸ εἶναι φυσικόν. Τὰ $\frac{9}{10}$ τῆς Ἀρμενίας εὐρίσκοντο ὑπὸ τὸν ζυγὸν τῶν ἀλλοφύλων. Αἱ μορφαὶ τῶν Ἑλλήνων ἠρώων ἀνεπτέρωνον τὸ ἠθικὸν τῶν Ἀρμενίων, ἡ δὲ ἀπελευθέρωσις τῆς Ἑλλάδος ἐνίσχυε τὴν πεποίθησιν, ὅτι καὶ ἡ τουρκοκρατουμένη Ἀρμενία δύναται οὕτως νὰ λυτρωθῆ. Κατὰ τὸν ρωσο-τουρκικὸν πόλεμον τοῦ 1877 - 1878, ὅτε καὶ πάλιν ἐτέθη εἰς τὴν ἡμερησίαν διάταξιν τὸ ζήτημα τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Δυτικῆς Ἀρμενίας, εἰς ἓνα ἀρμενικὸν περιοδικὸν τῆς Τιφλίδος δημοσιεύεται ἡ ἀρμενικὴ μετάφρασις τοῦ Θουρίου τοῦ Ρήγα

Φεραίου. Μετά τόσα χρόνια τὸ φλογερὸν αὐτὸ ποίημα διὰ τοὺς Ἀρμενίους ἦτο πολὺ ἐπίκαιρον.

* * *

Εἰς τὰ μαῦρα χρόνια τῆς τουρκοκρατίας οἱ Ἀρμένιοι δὲν ἔπαυσαν νὰ μελετοῦν τὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων. Εἰς τὰς κορυφὰς τῶν ἀπροσίτων ὁρέων ἀναπτύσσουν δρᾶσιν μοναὶ καὶ σχολαί. Θέλω νὰ τονίσω ἐδῶ κάτι τὸ καταπληκτικόν. Εἰς διαφόρους βιβλιοθήκας τοῦ κόσμου φυλάσσονται ἑκατοντάδες ἀρμενικὰ χειρόγραφα τῶν ΙΒ΄-ΙΗ΄ αἰώνων περιέχοντα τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Πορφυρίου, τοῦ Ζήνωνος, τοῦ Θέωνος καὶ ἄλλων Ἑλλήνων συγγραφέων τῆς ἀρχαιότητος, δηλαδή κατὰ τὰ χρόνια τῆς μαύρης σκλαβιάς, ὅταν ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἐκόστιζε τίποτε, οἱ τουρκοκρατούμενοι Ἀρμένιοι συνέχιζαν εἰς μακρὰν τῶν πόλεων καὶ κέντρων μονὰς νὰ διαβάζουν, ἀντιγράφουν, ἐρμηνεύουν, καὶ μελετοῦν τὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Τὴν ἀγάπην πρὸς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα καὶ τὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν πολιτισμὸν ἠθέλαν νὰ ὑπογραμμίσουν οἱ Ἀρμένιοι, ὀνομάζοντες τὴν ἰδρυθεῖσαν τὰ τέλη τοῦ ΙΓ΄ αἰῶνος εἰς τὴν μονὴν τοῦ Γκλατζὸρ σχολήν, «δευτέρας Ἀθήνας».

Μεταγενέστερον τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ γίνεται πιὸ ἔντονον. Τὸ 1783 Γεωργίος τις Κωνσταντινουπολίτης μεταφράζει εἰς τὴν ἀρμενικὴν τὴν Ἰλιάδα τοῦ Ὀμήρου ἐκ παλαιᾶς νεοελληνικῆς μεταφράσεως. Ὑπάρχει καὶ ἀρμενικὴ μετάφρασις τοῦ ἔργου τοῦ Νικολάου Λουκανοῦ «Ἡ ἄλωσις τῆς Τροίας».

Εἰς ἄλλος Ἀρμένιος Κωνσταντινουπολίτης, ὁ Μελχισεδέκ, τὸ 1772 μεταφράζει τὸ Χρονικὸν τοῦ Γεωργίου τοῦ Σφραντζῆ. Αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη μετάφρασις τοῦ ἔργου αὐτοῦ εἰς ζωντανὴν γλῶσσαν καὶ ἔχει πραγματοποιηθῆ πρὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ πρωτοτύπου.

Οἱ Ἕλληνες ἀπῆλυσαν ὅλας τὰς «χάριτας» τῆς Τουρκοκρατίας τετρακόσια ἔτη, οἱ Ἀρμένιοι ἔννεακόσια. Διὰ τοὺς Ἀρμενίους ἡ Τουρκοκρατία ἔληξε διὰ τῆς ἔξοντώσεως μόνον τὸ 1915 ἐνὸς καὶ ἡμίσεος ἑκατομμυρίου ψυχῶν, τῆς ἀπωλείας τῶν $\frac{9}{10}$ τῆς πατρίδος των, καὶ τῆς διασπορᾶς τῶν ἐπιζησάντων εἰς ὅλας τὰς χώρας τοῦ κόσμου. Οἱ κατακτηταὶ ἔπραξαν τὸ πᾶν διὰ νὰ ἔξοντώσουν τὸν λαὸν μας, νὰ ἐξαλείψουν τὴν ἀνάμνησιν, ὅτι κάποτε ἡ χώρα αὐτὴ ἦτο ἡ Ἀρμενία. Ὁ Ταλαὰτ πασᾶς εἶχε πεῖ, ὅτι θὰ σφάξῃ ὅλους τοὺς Ἀρμενίους ἐκτὸς ἐνός, ὁ ὁποῖος θὰ λάβῃ θέσιν εἰς τὴν βιτρίναν τοῦ μουσείου. Ἀλλὰ οἱ Ἀρμένιοι ἐπέζησαν καὶ συναθροισθέντες εἰς τὴν Σοβιετικὴν Ἀρμενίαν, ἐπὶ τῶν 10% τοῦ ἐδάφους τῆς ἱστορικῆς Ἀρμενίας, πορεύονται τὴν ὁδὸν τῆς προόδου καὶ τῆς προκοπῆς, ἀλαλάζοντες

εἰς ὅλον τὸν κόσμον, ὅτι ζῆ, ὑπάρχει ὁ σύγχρονος τῶν Ἑλαμιτῶν, ἀρχαίων Αἰγυπτίων, Ἀσσυρίων, Χετταίων, Βαβυλωνίων, Μήδων, πανάρχαιος λαός. Πόσα ἔθνη τοῦ κόσμου δύνανται νὰ καυχηθοῦν ὅτι εἶναι σύγχρονοι τῶν ἀνωτέρω ;

Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς εἰς τὴν πλέον θλιβεράν καὶ δραματικὴν ἐποχὴν τῆς ἱστορίας του, ὅταν ἔπρεπε νὰ ἐξασφαλίσῃ ἄσυλον καὶ στέγην εἰς ἓνα ἑκατομμύριον Ἑλλήνας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Ἀνατολικῆς Θράκης, ἀνευ διακρίσεως ἔπραξε τὸ αὐτὸ διὰ τοὺς χιλιάδας τῆς ἰδίας μοίρας Ἀρμενίους. Μεταξὺ αὐτῶν καὶ διὰ τοὺς μέλλοντας γονεῖς μου. Ἡ εὐγενικὴ, φιλικὴ καὶ ἀνθρωπιστικὴ χειρονομία αὐτῆ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἔχει βαθέως σφραγισθῆ εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ ἀρμενικοῦ λαοῦ, τῶν Ἀρμενίων τῆς Ἑλλάδος, οἱ ὅποιοι θεωροῦν τὴν χώραν αὐτὴν δευτέραν των πατρίδα καὶ μὲ κάθε δυνατὸν μέσον συντείνουν εἰς τὴν πρόοδον καὶ προκοπὴν της.

S U M M A R Y

According to tradition the peoples of Greece and Armenia were once one integral nation, and they separated in antiquity into the peoples of the Romans and of the Armenians. From the former the Roman Empire stemmed, and from the latter, the Parthians. Later on the Byzantine Empire and the Kingdom of Armenia were created out of these same peoples. The first great historian of antiquity to mention Armenia and the Armenians was the Greek, Herodotus. The eminent 5th century historian, Moses Chorenaci, writes in his works that the mythical king of Armenia, Zarmair, took part in the Trojan War. The same historian mentions that the Armenian kings of the oldest Armenian dynasty, that of the Orontides, and the subsequent kings of the Artaxiad dynasty wrote in Greek, because there was no Armenian alphabet; this was created in the 5th century A. D. by Mesrop Mastots. The Greek historian Plutarch in his work *Parallel Lives* writes that the great Armenian king Tigranes built a theatre in his capital, Tiganocerta, where he invited Greek actors. His son, Tigranes Artavasdes, who had studied in Athens, wrote tragedies in Greek which were produced on the stage of the Hellenistic theatre at Artaxata in Armenia. The inscriptions and the representations on the mosaic floors of the palace and the castle «Garni», which was built by the ancient king, Tiridates (founder of the Armenian Arsacid dynasty) testify to the admiration of the Armenians for everything Greek.

In spite of the fact that the two peoples had grown apart, their cooperation continued. When the Eastern Roman state was transformed into the Byzantine Empire in the Middle Ages, this cooperation between them grew stronger. The Byzantine Empire was called the «Country of the Greeks» by the Armenians, and they gave it all the support, they could. After 387, the year of Armenia's partition between Byzantium and Persia, the Armenians lost their unity irrevocably. Byzantium had inherited Rome's policy of conquest towards Armenia, and although she employed the Armenian army in Africa, Italy, Thrace, Lazica and elsewhere, she remained opposed to Armenian independence. Seventeen Armenian generals fought in the ranks of Justinian I's army (Procopius). The trusted army that guarded the palace was Armenian. In 591 Armenia was partitioned a second time in favour of Byzantium, whose borders stretched beyond biblical Mt. Ararat as far as the present day capital of Soviet Armenia, Yerevan. In the 5th century Byzantium assisted the Armenians to devise an Armenian alphabet, and in the work of translation. Mesrop Mastots's pupils studied at the centres of Greek culture in Athens, Constantinople, Antioch, Alexandria, Trapezus and elsewhere, and contributed greatly to the development and growth of Armenian culture. Historiography, literature, philosophy, grammar, music, geography, architecture, astronomy etc. all burgeoned, and the 5th century has been called the «Golden Century» of Armenian culture. The great Armenian historian Moses Chorenaci emphasized, «Greece I consider to be the mother and wet nurse of wisdom». Soon afterwards the School of Hellenophiles was founded, and its students translated all the works of the ancient Greek philosophers and scholars, many of which are known to the world only through these translations, because the original texts have been lost. At the 293rd Olympiad, which was also the last of the ancient Olympic Games, the wrestling champion was the Armenian Arsakid king, Barazdat. Many of the eminent Armenian scholars of the 5th - 7th centuries are unfortunately unknown to Greek scholarship. In the years of Arab rule the number of Armenian emigrants to Byzantium increased, especially to Thrace, Cyprus and Crete, where there are many place names recalling their presence. In the course of the 7th and 8th centuries Armenians occupied many key positions in the Byzantine Empire. According to Grégoire, Bréhier, Charanis and other well-known

Byzantinists, such Armenians in power in Byzantium included Maurice, Heraclius, the Isaurians and the males of the Macedonian dynasty, which began with the emperor Basil I.

In the following centuries the exodus of the Armenians from their native land led to the weakening of the Byzantine Empire's eastern borders, and the Turks flooded into the country. At this period it was not nationality that divided the Armenians from the Byzantines, but the monophysite doctrine. Afterwards came the Fall of Constantinople, which was also mourned by the Armenians, for example the writers Abraham of Ankara and Aracel of Bages (modern Bitlis). In 1821 with assistance of Russia, England and France the Greeks won their freedom, thus also raising the hopes of the Armenians for an independent homeland, which however never materialized in spite of their efforts to liberate themselves. Many distinguished Armenians were members of the Filiki Etaireia, and they contributed to the success of the Greek rebellion of 1821, after which pictures of the Greek heroes were hung on the walls of many an Armenian home, and they served to kindle the Armenians' ardour. During the 1877-1878 Russo-Turkish war the Armenians, who were fighting for their freedom, in order to fire the spirit of the people published in their newspapers the war songs of Rigas Feraios of Velesino, which had been written a century before. For 900 years the Armenians have been thralls of the Turks, who have occupied over nine tenths of their homeland, but the worst blow they have suffered was the great massacre of 1915, which cost their nation a million lives. Nevertheless, in spite of all the Turkish efforts to exterminate them, they have survived, and concentrated in the one tenth of the territory of historical Armenia that is now one of the sixteen Soviet Republics, they are marching forward towards progress and prosperity.

The Armenians are grateful, as is all my family, for the asylum and help they received from the Greek authorities after the Asia Minor catastrophe. Those of them who remained and live in Greece regard it as their second homeland, and do all in their power to assist in its progress and prosperity; the rest, who live in the distant countries of the diaspora, preserve a nostalgia for those happy times when once they lived in their Greek homeland.
